

ՀԱՅԵՐԸ ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ ՄԷՋ (1909-1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Արժանթինի մէջ սպանական տիրապետութեան դէմ շարժումը սկսած էր 1810ին ու երկրի անկախութիւնը հռչակուած՝ 1816ին: Սակայն Արժանթինի քաղաքական ամբողջական կազմաւորումին սկիզբը պէտք է նկատել 1852ը, երբ մօտ քառասուն տարուան պատերազմներէ, քաղաքացիական կռիւներէ, ժողովրդավարական թէ մենատիրական փորձերէ ետք, Սահմանադիր ժողով մը կը գումարուէր ու յաջորդ տարին երկրին սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր:

Այս ժամանակաշրջանի ամէնէն յառաջապահ մտաւորականներէն մէկը՝ Խուան Պաուլիսթա Ալպերտի, ճիշդ 1852ին կը հրատարակէր իր Հիմքեր Եւ Մեկնակէտեր՝ Արժանթինի Հանրապետութեան Կազմակերպութեան Համար ազդեցիկ հատորը, որ կը պարփակէր սահմանադրութեան նախագիծ մը, որուն դրոյթներէն շատեր (ամերիկեանի անմիջական ազդեցութեամբ) պիտի ընդգրկուէին 1853ի սահմանադրութեան մէջ: Ծաւալուն ներածութեան մէջ, Ալպերտի երկարօրէն կ'անդրադառնար երկրի գրեթէ դատարկ հողատարածքը բնակեցնելու մասին եւ կ'արձանագրէր այնուհետեւ կանխադրոյթի (postulate) աստիճանին հասած իր հռչակաւոր տողերը.- «Բնակեցնել հարստացնել է, երբ կը բնակեցնուի ճարտարարուեստին պիտանի եւ արդիւնատու ու հարստացուցիչ աշխատանքի վարժ անձերով: Բնակեցնել քաղաքակրթել է, երբ կը բնակեցնուի քաղաքակիրթ անձերով, այսինքն, քաղաքակիրթ Եւրոպայի բնակիչներով (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»¹: Այս ոգիով էր, որ 1876ին նախագահ Նիքոլաս Աւետանետայի հրապարակած թիւ 817 օրէնքը («Աւետանետա Օրէնք») կ'արտօնէր մինչեւ 60 տարեկան օտարականներու ներգաղթը: Սակայն, կից ուղերձին մէջ, ան կը շեշտէր, որ «(...)անոանց բացառելու ինքնաբոլի գաղթը, ջանք կը թափուի զանոնք [գաղթականները] ընտրելու Եւրոպայի հիւսիսէն եւ հարաւի ուրիշ երկիրներէ, ուր շատ ատիկի դիւրին է զանոնք գտնելը յարմար պարագաներու տակ, որոնք փնտռուած արդիւնքը կ'ապահովեն (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»²: Այս նկատողութիւնը նպատակ մը կը մատնէր՝ պաշտօնապէս «ընտրովի» գաղթականութիւնը գերադասելու, քաջալերելու

անոր ներմուծումը Հիւսիսային Եւրոպայէն կամ, հակառակ պարագային, հարաւէն, երկրորդական դասելով այլ վայրերէ եկող գաղթականներու ինքնաբուխ ներհոսքը: Հետեւաբար, միջին արեւելեան ու ասիական գաղթականութիւնը երբեք մասնաւոր խրախոյսի չէ արժանացած, ինչ որ ընդհանուր առումով լատինամերիկեան բազմաթիւ երկիրներու պարագային նկատուած միտում մը եղած է:

Յաջորդ 75 տարիներուն, իշխող դասակարգը բնակեցումի այս քաղաքականութիւնը պիտի ձգտէր գործադրելու: Երկիրը տնտեսական ու մշակութային բուռն վերելք մը կ'ապրէր որպէս հետեւանք «80ականներու սերունդ» կոչուած ընտրանիի ծրագրին, որու նպատակն էր Արժանթինը վերածել արեւմտեան տիպի արդիական պետութեան մը: Կառուածատէր դասակարգին ձեռքը գտնուող գիւղատնտեսական արտածումները երկրին եկամուտը կ'ապահովէին: Զարգացումի այս ծրագիրը վերջ պիտի գտնէր 1929ի համաշխարհային տնտեսական մեծ տագնապի նախօրէին, երբ Արժանթինի տնտեսութիւնը աշխարհի ութերորդն էր: Այս տագնապը, որ սկսաւ Նիւ Եորքի սակարանի անկումով, իր ետին ներքաշեց աշխարհի մեծ տնտեսութիւնները եւ յատկանշուեցաւ համընդհանուր ճգնաժամով մը, ծանօթ՝ Great Depression անունով, որ երկարաձգուեցաւ գրեթէ մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի սկիզբը: Աշխարհի մէջ հումքի արտածումը հսկայ կորուստ մը արձանագրեց՝ ճարտարարուեստական կեդրոններու արդիւնաբերութեան դանդաղեցումով կամ կասեցումով, ինչ որ իր կարգին ժխտական խոր ազդեցութիւն ունեցաւ արժանթինեան տնտեսութեան վրայ:

Եւրոպայէն գաղթականութիւնը կը քաջալերուէր որպէս աժան աշխատուժ: Այսպէս, մինչ 1869ին բնակչութեան 12.1%ը օտար էր, 1914ին համեմատութիւնը 30.3% էր³: Ինչպէս կը պատմէ 1911ին տպուած թղթակցութիւն մը, երկրի կառավարութիւնը այս շրջանին «իւր մեծածաւալ եւ ամայի երկիրները բնակչական եւ կուլտուրական երկիր մը դարձնելու նպատակով *պրօշտիւններ* տարածած է (...) թէ՛ Արժանթինի հիւպատոսներուն եւ թէ տեղային լրագրաց թղթակիցներուն միջոցաւ, որպէս զի ամէն անոնք որ կ'ուզեն գաղթել իրենց վիճակը բարոյքելու համար, գերադասեն Արժանթինը, խոստանալով որ ամէն գաղթականի կ'յատկացուին (sic) հողեր որոշ քանակութեամբ, որպէս զի անոնք մշակեն (...)»⁴:

Թէեւ 1876ի օրէնքը ուղղուած էր որոշ ընտրութեամբ ներքին նահանգներու բնակեցումը քաջալերելու, յարակարծօրէն, նոյն տարուան հողաբաշխումի առաջին օրէնքը կ'արտօնէր մինչեւ 80.000 քառ. մեթր հողերու վաճառքը մէկ հոգիի: Ասիկա զարկ տուաւ փոքրամասնու-

Թեան մը ձեռքը կեդրոնացնելու հողի սեփականութիւնը, ինչ որ իր կարգին երկրագործութեան զարգացումին խոչընդոտեց: 1904ին բնակչութեան միայն 42%⁶ ոչ-քաղաքացեալ էր (32%⁶ը՝ օտարահպատակ)⁵, իսկ 1910ին միայն 66.000 ագարակ կար՝ Միացեալ Նահանգներու 6.000.000ին դիմաց⁶:

Արժանթին, հետեւաբար, հիմնականին մէջ քաղաքարեակ գաղթ մը ունեցաւ, եւ սեփական հող ձեռք ձգելու անկարելիութիւնը պատճառ դարձաւ, որ բազմաթիւ գաղթականներ կայք հաստատէին յատկապէս մայրաքաղաք Պուենոս Այրէսի մէջ, որ իր արուարձաններով երկրի բնակչութեան մէկ երրորդը կը խմբէ այսօր:

Այս միտումին որպէս հետեւանք, արժանթինահայ համայնքի մօտաւորապէս 90%⁷ը Պուենոս Այրէս, իսկ միացեալ 10%⁷ին մեծ մասը՝ երկրի երկրորդ քաղաք Գորտոպա կը բնակի:

ԺԹ. Ղարուն, բացի հատուկենտ ու գրեթէ անշուար անհատական օրինակներէ, հայերը գրեթէ ոտք չդրին Արժանթին: Ի. Ղարու առաջին տասնամեակին այդ վիճակը փոփոխութիւն չկրեց: 1901-1909ին, օրինակ, ըստ քաղաքի նաւահանգիստի տոմարներուն 55 հայ մտած է Պուենոս Այրէս⁷: Թիւը, անշուշտ, ամբողջական չէ, քանի որ պաշտօնական տուեալները ծանօթ են իրենց անվստահելիութեամբ⁸: Այդ տարիներուն Արժանթին եկած որոշ գաղթականներու անուններ յայտնի են: Այսպէս, 1896ին Հայէպ տարուած 30 որբերու շարքին էր Խուան Սալիւա (Սալիւպա), որ հոմսեցի հարուստ արարի մը հոգեզաւակը դարձաւ: Դարասկիզբին Արժանթին գաղթեց, հաստատուելով Սանթիակո տէլ էսթերօ նահանգը, ուր մեծ թիւով արարներ կային, եւ աշխատեցաւ արարական դպրոցի մը մէջ⁹: 1930ին Ֆրիաս քաղաքի ոստիկանապետը եղաւ ու աւելի ուշ՝ ղատաւոր: 1955ին դեռ ողջ էր⁹:

Սամուէլ Պարչայեան (1855-1951) Քոնսեպիսոն տէլ Ուրուկուայի (էնթրէ Ռիոս նահանգ) նաւահանգիստի տնօրէնն էր 1905ին, երբ կը ծընէր իր զաւակը՝ Խուսթօ Հեթթոր Պարչային (sic), որ 1956ին Պուենոս Այրէսի մերձ շրջաններէն Սան Ֆերնանտոյի մէջ ոստիկանապետ էր: Պարչայեան տնօրէնի պաշտօնը վարած էր նաեւ Պուենոս Այրէսի նաւահանգիստին մէջ¹⁰:

1905ին իր ընտանիքով Պուենոս Այրէս կը ժամանէր վանեցի Մկրտիչ Պինայեանը, որ 1890ի Յունուարին արդէն Սանթիակո տէլ Չիլէ էր, ուր ժամանած էր Մարսէյլէն:

1890-1902ին Պինայեան նիւթական բարօր վիճակ մը ունէր Չիլէի մէջ, տնային իրերու եւ կահոյքի վաճառատուներու շարք մը հիմնած ըլլալով տարբեր քաղաքներու մէջ: Ամուսնացած էր տեղացի կնոջ մը հետ,

որմէ 13 զաւակ ունեցած էր (Հինգը Չիլէ ծնան): 1902ին սնանկանալով, որոշեց իր ընտանիքով մեկնիլ Հարաւային Ափրիկէ, ուրկէ հասած էին հարուստ ոսկեհանքերու յայտնագործութեան լուրերը: Երեք տարի ետք, անյաջողութեան մատնուած, Պոլենոս Այրէս հաստատուեցան: Պինայեանի նիւթական կացութիւնը կրկին բարգաւաճեցաւ ու հոն ապրեցաւ մինչեւ մահը (1937)¹¹: Իր միակ մանչ զաւակը՝ պատմաբան Նարսիս Պինայեան (1896-1970), Արժանթինի առաջին համալսարանաւարտ հայր եղաւ, իսկ վերջինիս զաւակը՝ Նարսիս Պինայեան Գարմոնա (ծն. 1928), լրագրող ու պատմաբան, արժանթինահայ համայնքի ուսումնասիրութեան ռահվիրան դարձաւ:

10 Յունիս 1909ին Պոլենոս Այրէս ժամանեց առաջին հաճընցի գաղթականը՝ Մանուկ Մուլթաֆեան¹²: Նոյն տարին կը հասնէր առաջին այնթապցին՝ Յակոբ Թոփճեան¹³: 30 Սեպտեմբերին 23 հոգի կը հասնէին (Հապէշեան, Ներսէսեան, Գազանճեան եւ խայեաթ ազգակից ընտանիքները Քիլիսէն, Այնթապէն ու խարբերդէն), իսկ 25 Դեկտեմբերին՝ համայնքի ապագայ դէմքերէն՝ ճարտարապետ Իսրայէլ Արսլանը (կեսարացի)¹⁴:

«Հայկական եւ սպանական խանութներու, իտալական ճաշարաններու շուքին տակ, մեծ քաղաքի առաջին փորձարկումները կը կատարուին ազգային խոհանոցներու ներկայացումով (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»¹⁵. 1910ին Պոլենոս Այրէս այցելած Ֆրանսացի լրագրող մը այսպէս կը նկարագրէր Տէ Լա Փլաթա գետին մերձ Պախոյի ժողովրդային թաղամասը: Հայերը արդէն նշմարելի էին: Այդ տարի անոնց թիւը արդէն 200ի կը հասնէր¹⁶:

Հակառակ իրենց սակաւաթիւ ըլլալուն, անոնք նշմարելի էին նաեւ Արժանթինի Գաղթականութեան Տնօրէնութեան համար, որ 1909ին իսկ հայերն ու արարները «ըժուար համարկելի»¹⁷ կ'որակէր: «Համարկել», օրուան բառապաշարին մէջ, հաւասար էր «ծուլել» բառին:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԹԱԼԻՔԻՆ ՍԿԻԶԲԸ

1909-1910ի գաղթը ունեցած է ընդհանուր եւ մասնաւոր պատճառներ: Ապրիլ-Մայիս 1909ի Ատանայի ջարդերուն հետեւանքով, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումին առթած զինովութիւնը եւ փոփոխութեան պատրանքները սկսան անհետանալ, յատկապէս հայաբնակ գաւառներուն մէջ: Բազմաթիւ մեկնողներու համար - որոնք յաճախ ամուրի երիտասարդներ էին - զինուորական պարտադիր ծառայութիւնը, իր դաժան հանգամանքներով, շատ գրաւիչ հեռանկար մը

չէր: Ուրիշներ իրենց ետին ընտանիք մը կը ձգէին, անոր ապրուստը ապահովելու եւ, լաւագոյն պարագային, աւելի ուշ զանոնք իրենց քով կանչելու յոյսով:

Միացեալ Նահանգները արդէն սկսած էր խստացնել մուտքի ձեւակերպութիւնները: 1897ին ամերիկեան ծերակոյտը արգիլած էր այն անձերուն մուտքը, որոնք աչքերու «վարակիչ ու վտանգաւոր» հիւանդութեամբ մը՝ խշտուկով (trachoma) ախտաճանաչուէին: Թրքահայերու 40%-ը այդ վիճակին մատնուած էր, ինչ որ զիրենք կը դնէր մերժումի՝ “no bono” դասակարգին մէջ¹⁸: Որպէս այլընտրանք, շատեր պիտի բռնէին առաջին հերթին Արժանթինի, ապա Պրագիլի եւ Ուրուկուայի ճամբան: 1904-1913ին, 2.400.000 գաղթականներէ լոկ 56ը Արժանթինէն մերժուած էին առողջական պատճառներով, մինչ 1899-1910ին միայն հայերու պարագային 994 հոգիի ԱՄՆ մուտքը արգիլուած էր¹⁹: Ժամանակի ականատեսներէն մէկը կը գրէր.-

Պուէնոս Այրեսն ալ, իբր երկրորդական գաղթավայր, կը սկսի Հայուն դառնալ Հիւսիսային Ամերիկայէն յետոյ, առժամանակեայ քաւարան անոնց համար՝ որ մեծ մեծ յոյսեր դնելով Հիւսիսային Ամերիկայի վրայ, ճամբայ կ'ելլեն՝ բայց “նո պոնո” քլլալով կէս ճամբան, կուգան մեղքերնին քաւելու հոս, մինչեւ որ ո եւ է կերպով չուեն դէպի Հիւսիս, դէպի Երկրային Արքայութիւնը...²⁰:

Գաղթալիքը զուտ հայկական երեւոյթ մը չէր, քանի որ հրեաներն ու արաբներն ալ կը դիմէին տարագրութեան, միեւնոյն պատճառներով²¹:

Արժանթինը կը մնար բոլորովին տարաշխարհիկ երկրամաս մը ինչպէս պարզ մահկանացուին, այդպէս ալ գաղթի մասին մտածողին համար: Այդ տարիներէն եկող մանրավէպի մը համաձայն, 1912ին Պոլիս գտնուող բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը յուսահատ վիճակի մը մէջ գտնուելով, ըսած է, թէ կ'ուզէր հեռանալ «մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ հայի, ոչ տաճկի երեսը տեսնիմ»: Իսկ ընկերները խնդուքով «խորհուրդ տուին Պուէնոս Այրես կամ Արժանթին երթալ»²²:

Գաղթականներուն առաջին կեդրոնավայրը Լափրիտա 644 փողոցի conventilloի մը երկրորդ յարկն էր, իսկ հաւաքավայրը՝ կրետացի հրեայ իցհակ իցհակիի կամ «Իգմիրի հրեային սրճարան»ը, որ արաբական թաղամասը կը գտնուէր (25 տէ Մաթօ եւ Վիամոնթէ փողոցներու խաչմերուկին)²³: Այս թաղամասը նոյնպէս Թուրքիայէն գաղթած հրեաներու բնակավայրն էր²⁴:

«Քոնվենթիթօ»ն ԺԹ.-Ի. դարերու Պուէնոս Այրէսի ամէնէն աժան բնակարանն էր, թէեւ 1910ին գինը եռապատկուած էր 1875ի բաղդատ-

մամբ: Աւելի նոր կառույցներու մէջ, 10 քառակուսի մեթրանոց սենեակ մը կը վարձուէր ամսական 25-60 ֆրանքով²⁵: Այս չէնքերը միջանցքներու երկայնքին կամ կեդրոնական բակի մը շուրջ կառուցուած սենեակներէ բաղկացած էին: 1907ին 2.500 նման չէնքեր կային՝ 150.000 բնակիչներով²⁶:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայ գաղթականներու բազմացումին պատճառով, շուտով կը սկսէր համայնքին կազմակերպումը: 7 Մայիս 1911ին ծնունդ առաւ առաջին միութիւնը՝ «Հայ Բարեգործական Ընկերութիւն Արժէնթինի» անունով²⁷: Նոյեմբերի առաջին ընդհանուր ժողովին, 47 հոգիի ներկայութեամբ, հիմնադիրներէն Հմայեակ Յակոբեան առենապետ ընտրուեցաւ²⁸: Ընկերութիւնը Ապրիլ 1913ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղը դարձաւ: Կեդրոնը հաստատուեցաւ Փալերմօ Թաղամասը (Ակիռէ 617), ուր, հետեւելով արարներուն, հայերն ալ սկսած էին բնակիլ 1911ին²⁹:

Եկեղեցիի բացակայութիւնը զգալի էր³⁰: 1911ին Հայկ Մոսկոֆեան կը նշէր.- «Աերջերս անգլիախօս հայ երիտասարդներ Անգլիական եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան դիմեցին որ ժողովներ գումարելու համար իրենց տուն մը տրամադրելի ընեն: Միտով ընդունեալ (sic) այս խնդիրքը եւ հիմա Կիրակի օրեր կրօնական ժողովներ տեղի կ'ունենան: Երբեմն անգլիացիներ ալ կը խօսին մեր ժողովին»³¹: Ժողովները հաւանաբար կատարուած են Անգլիկան եկեղեցւոյ մայր ժողովարանին (25 տէ Մաթօ 282) կից չէնքի մը մէջ. Մոսկոֆեան հայերէնի կը Թարգմանէր պատուելիներու քարոզները եւ Յովհաննէս Պարգեւեան շարական կ'երգէր: Այս բոլորը դժգոհութեամբ դիմաւորուեցան իրենց խորթ երեւոյթին պատճառով³²:

Յունուար 1912ին, արաբկիրցի Տ. Պաղտասար Քահանայ Պարասաթեան կը ժամանէր իր երկու զաւակներով: Ըստ Նորայր Աւագ Քահանայ Տէր Խորէնեանի ու Նարսիս Պինայեանի, վէճի մը պատճառով, քահանան թուրք մը սպաննած էր իր գիւղին՝ Շեփիկի մէջ: Ան փորձած էր Միացեալ Նահանգներ գաղթել, սակայն անդրանիկ զաւակին խշտուկը արգելք եղած էր³³: Սակայն, Պոլսոյ Պատրիարքին ուղղուած նորայայտ նամակ մը, իր տուեալները քաղած ըլլալով կրօնաւորէն իսկ, կը սրբագրէ այս աւանդական պատումը.-

«Յիշեալ քահանան իր թմին այսինքն Արաբկիրի Առաջնորդարանէն մեկնած է գրեթէ երեք ամիս առաջ. քանի մը օր մնացած է Պոլսոյ մէջ:

Վերջապես իր երկու հարազատ զաւակները Նիւ-Եորք դրկելու համար, մինչեւ Փաթրաս ընկերացած է անոնց եւ սակայն քանի մը կարեւոր պատճառներով չլրնալով իր այս նպատակին հասնիլ մտադրած է իր զաւակներով դէպի հոս Պուենոս Այրես գալ ու ամսոյս 10ին տեղս հասաւ։ Ինքը գրեթէ ութ տարի Արաբկիրի Առաջնորդական թեմին տակ պաշտօնավարեր է Շեփիկ գիւղին մէջ, որուն քահանայական ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած է Երուսաղէմ[ի] վանքը»³⁴։

ՀԲԸՄը որոշեց եկեղեցական յատուկ ընկերութեան մը կազմութեան օգնել եւ ի նպաստ քահանային հաւաքոյթ մը կազմակերպել։ Ներկաներէն շատեր անդամակցեցան նորակազմ «Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւն Արժէնթինի Հայոց»ին եւ ընտրեցին ինը հոգինոց առժամեայ վարչութիւն մը³⁵։ ՀԲԸՄը ժողովի համար իր սրահը տրամադրեց, նշելով, որ «սակայն եկեղեցական արարողութիւն կատարելը արգիլուած է, քանզի հոս գրադարան եւ լսարան մ'է ընկ[երութեան] յատուկ եւ եկեղ[եցական] արարողութիւն կատարել ըստ եկեղեցական կանոնի անմերելի է»³⁶։

Պարաստութեան կը բնակէր 1909ի ժամանողներէն Յովհաննէս Հապէշեանի տունը (Մալապիա 1477), ուր 19 Ապրիլին կատարեց առաջին պատարագը, 85 ներկաներով³⁷։ Պատարագին յաջորդող ընդհանուր ժողովը մնայուն վարչութիւն ընտրեց։ Դիւանը կազմեցին Հապէշեան, Յովհաննէս Ներսէսեան (ատենադպիր) եւ ուրիշներ, թէեւ ատենապետին անունը յայտնի չէ³⁸։ Պոլսոյ Պատրիարքարանը վաւերացուց քահանային նշանակումը որպէս հոգեւոր հովիւ³⁹։ 1913ին եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը «Թաղական Խորհուրդ Արժէնթինի» անունը որդեգրեց։

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԵԴ) կոմիտէն 12 Ապրիլ 1912ին հիմնուեցաւ Ասատուր Զնդանեանի, Խոսրով Ներսէսեանի (Վըրտունի) եւ Կարապետ Պապոյեանի կողմէ, 30 շարքայիններով⁴⁰։ 22 Յուլիս-22 Դեկտեմբերի հաշուետուութեամբ, նոր ղեկավարներ ընտրուեցան։ Տոմարը սկսաւ Դեկտեմբեր 12ին։-

«Նպատակ ունենալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեհ դրօշին տակ գործել կազմակերպ ուժերով, ունեցանք ընկերական հաւաքոյթ մը եւ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ շեշտուեցաւ կազմակերպելու գործին վրայ, թույցած կազմը վերականգնելու, եւ գործունէութեան շրջան մը ստեղծելու մասին։ Ըստ օրէնքի, գաղտնի քուէով ընտրուեցան ղեկավարներ Մարմնական գործերուն համար հետեւեալ ընկերներ՝ Երուանդ Մալխասեան, Կարապետ Մելիքեան, Ստեփան Տիմոնեան, Յակոբ Ումպրեան եւ Խոսրով Կ. Ն. Վշտունի»⁴¹։

«Եփրեմ» եւ «Շանթ» խումբերը կազմուեցան եւ «Քիւլպ Հայկական» ակումբը բացուեցաւ⁴² :

Խումբ մը էվէրէկցիներ հիմնեցին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՄԴՀԿ) կոմիտէն 1912ի վերջը: Անոնց շարքին էր Ճիւլան Թոքաթլեանը⁴³, որուն սրճարանը Փալերմոյի մէջ (Հոնտուրաս եւ Քաննինկ փողոցներու խաչմերուկ) համայնքի նոր հաւաքատեղին դարձած էր⁴⁴ :

Օգոստոս 1912ին ՀԲԸՄի մասնաճիւղը որոշած էր, որ «Եկեղեցասիրացի վարչական ժողովոյ հետ խորհրդակցելով ընդարձակ տուն մը վարձելու համար պիտի աշխատուի. արդէն իրենք ալ այս կարծիքը յայտնէր էին»⁴⁵ : Ուրիշ կրօնական ընկերութիւն մըն ալ ստեղծուած էր: Այսպէս, նոյն տոմարէն կ'իմանանք, որ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ջարդի մը լուրին հետեւանքով, 27 Հոկտեմբերին 400 հոգիւնոց հաւաք մը տեղի ունեցաւ ՀԲԸՄի, Եկեղեցասիրացի, առաջին անգամ յիշուող Հայ Քրիստոնէական Ընկերութեան եւ Քիւլպ Հայկականի մասնակցութեամբ: Բողոքի հեռագիրներ եւ դրամահաւաքի արդիւնքը Պոլիս դրկուեցան⁴⁶ :

Նոյեմբերին ՀԲԸՄը եւ կրօնական գոյգ վարչութիւնները միացումի փորձի մը ձեռնարկեցին, պահելով իւրաքանչիւրի վարչական եւ հաշուապահական անկախութիւնը: ՀԲԸՄը որոշեց Եկեղեցասիրացի պարպած տունը Հայ Քրիստոնէական Ընկերութեան հետ վարձել⁴⁷ : Միութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 11 Յունուար 1913ին, սակայն զանազան միջադէպերէ ետք միութիւնը չկայացաւ⁴⁸ :

Պարաստեան քահանայ արարողութիւններ կատարած էր Քիւլպ Հայկականի մէջ, որ 1913-1914ին եկեղեցական վարչութիւն դառնալով, Յարութիւն Թահթաճեանի, Կարապետ Խանադեանի եւ այլոց աշխատանքով կարողացաւ ամբերկեան դեսպանէն ճանչցուիլ որպէս ազգային վերին մարմին: Վարչութեան տուած անցագրիւններով, հայերը Միացեալ Նահանգներ եւ Քանադա կրնային ճամբորդել⁴⁹ :

1911ին Մոսկովիէն կը գրէր, թէ «հոս փոքրաթիւ հայ գաղութ մը կայ որ տակաւին նոր ինքզինքը ծանօթացնելու կը սկսի տեղական տարրին: Մեծ մասը կարդալ գրել չեն գիտեր եւ քերթ կարդալու փափաք չունին: Ոմանք Մ. Նահանգները կ'երթան յուսալով թէ հոն աւելի յաջող կ'ըլլան»⁵⁰ : Նոյն օրերուն Բիւզանդիոնի թղթակից Միհրան էքմէքճեան նկատել կու տար, թէ գաղթականներէն շատերը կու գային առանց երկրի պայմաններուն տեղեակ ըլլալու եւ կը նկարագրէր անոր իւրայատկութիւնները. - «Թող ընթերցողը չկարծէ թէ լատինական Ա-

մերիկայի գործերը միեւնոյն կերպով կ'ընթանան, ինչպէս Հիւսիսային Ամերիկայինը: Այս երկու Ամերիկաներու տարբերութիւնը այնքան մեծ է, որքան հիւսիսը հարաւէն, ըլլա՛յ վաճառականական ձեւերը, թէ գործարանական կեանքը, իսկ գործարանական կեանքի մասին չեմ կարող բան մը ըսել, քանի որ այդ կեանքը դեռ շատ սկզբնական ձեւի տակ է»⁵¹: *Իսկ 1912ին ՀԲԸՄը Պոլսոյ Պատրիարքին կը հաղորդէր, թէ «հոս գրեթէ երեք տարի է հայ գաղթական շարժումը սկսած է եւ հիմա առ առաւելն 300-400 հայեր տեղս կը գտնուին, բայց անոնց մեծամասնութիւնը ներքին գաւառները տարածուած են եւ միեւնոյն ատեն նկատելի կ'ետը այն է որ ընդհանրութիւնը առեւտրական ասպարէզի վրայ գործ չունին, այլ միայն անձնականի բաւող ջնջին (sic) գործերով կը զբաղին»*⁵²: *Նոյն տարին, ըստ Պոլսոյ Ազատամարտի թղթակից Կ. Պապոյեանի, «գրեթէ ամէն անգամին իտալական կամ աստրո-հունգարական շոգեմանները, կը բերեն գաղթականներու շարքին՝ նաեւ 40-50 Հայեր՝ երիտասարդ, չափահաս, նոյն իսկ սպիտակահեր ծերեր՝ Կեսարացի, Էվէրէկցի, Թումարգացի, Այնթապցի»*⁵³: *Պատճառը Պալքանեան պատերազմն էր:*

*Կեսարացիները (Կեսարիա, Մուսնուսուն, Թալաս, Թոմարգա, Էվէրէկ)⁵⁴ գերակշիռ պիտի ըլլային: 1912ի սկիզբը հիմնուեցաւ առաջին հայ-րենակցական միութիւնը՝ Հայ Թոմարգայի Ընկերութիւն Սահակեան Վարժարանի Ուսումնասիրաց Արժէնթինի: 1914ին Թոմարգացիներու թիւը պիտի հասնէր 100ի: Միութիւնը տկարացաւ բազմաթիւ անդամներու ԱՄՆ գաղթով*⁵⁵:

Նաեւ Կիլիկիայէն (Հաճըն, Այնթապ, Զէյթուն, Մարաշ) փոքրաթիւ գաղթականներ պիտի հասնէին:

*1913ին ժամանած երեք-չորս գէյթունցիներ Միսաք Սուրէնեանի նախաձեռնութեամբ կը հիմնէին Զէյթունի Օգնութեան Միութիւնը, որ նիւթապէս սատարեց բնաշխարհին մինչեւ 1915ի Աղէտին սկիզբը*⁵⁶:

*Նոյն տարին 35 այնթապցի եւ 91 հաճընցի կը բնակէին Արժանթինի մէջ*⁵⁷: *1914ին հաճընցիներու թիւը 85 էր, ըստ Սահակ Պաղչէճեանի, որ կ'աւելցնէր, թէ «թէպէտեւ մէկ կողմէն սկսուած էր դժգոհութեան նամակներ դրկուիլ Հաճըն, սակայն այդ նամակները չկրցան համոզեցուցիլ ըլլալ եւ մեր հայրենիքէն սկսան գալ նոր հայրենակիցներ: Մէկ կողմէ դժգոհներու խումբ մը սկսաւ վերադառնալ Հաճըն (...), որոնք պատճառ եղան շատ մը հայրենակիցներու գաղթելուն»*⁵⁸:

Պապոյեան կը թելադրէր «չգաղթել այն երիտասարդին՝ որ անտեղեակ է ու եւ է բանուկ արհեստի եւ անվարժ գործարանական չարաչար աշխատանքի. խորհուրդ կու տամ գոնէ չգալ Պուէնոս-Այրէս՝ եթէ չու-

գեր դառնացնել իր երիտասարդական կեանքը եւ ապա ծանրապէս գոջալ: (...) Հոս չկան ընդարձակ, տաս հազարաւոր հոգիներ պարունակող գործարաններ. եղածներուն մէջ ալ չկայ կանոնաւոր աշխատանքի բաժանում, այնպէս որ ռեւէ գործարանի մէջ աշխատելու համար պէտք է շինած առարկային կատարեալ արհեստագէտը ըլլալ: (...) Արհեստ չունեցողի մը համար ամենահաւանական գործն է շէնքերու մէջ աշխատիլ, հող կրելով եւ ցեխ կրելով, ըլլայ ան տգէտ ըլլայ ուսեալ»⁶⁰: *Հըմէճեան մանրամասն փաստարկուածով ցոյց կու տար, որ «գործաւոր մը, ըլլա՛յ դերձակ, մեքենագործ, երկաթագործ, սափրիչ, կազմարար, գրաշար եւ ուրիշ արհեստներ գործող, արհեստներ որ աշխարհի ամէն կողմը կ'անցնին, պէտք է կէս մը վաճառականութեան ծանօթ ըլլայ, իսկ իր այդ ծրագիրները գործադրելու համար երկրին լեզուն գիտնալն անհրաժեշտ է»⁶⁰: Բարսեղ Էօրէճեան վերլիչած է, որ «(...) նորեկ եւ լեզուն չգիտցող գաղթականի մը համար միակ “տրամադրելի” գործը մշակութիւնն էր, շէնքերու կառուցման մէջ ցեխակրութեան ծանր աշխատանքը, որուն համար կ'ընդունուէին միայն քաջառողջ, յաղթանդամ քեկնածունքը: (...) Շատեր արհեստաւորներ ըլլալով կօշկակար, ատաղձագործ, դերձակ, եւն. ...սկսած էին ֆապրիքաներու մէջ որակաւոր գործեր ստանձնել եւ կամ իրենց հաշուոյն գործ բերել: Իսկ, արհեստ չունեցողները կ'աշխատէին ընդհանրապէս քաղաքապետարանի հաշուոյն փողոցները մաքրող ջոկատներու մէջ»⁶¹:*

1900-1919ին եկողներու 47,07%ը, արդարեւ, կը յայտնէր, որ իր գործը մշակութիւնն էր, իսկ 25,12%ը՝ երկրագործութիւնը⁶²:

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Գաղթականներէն ոմանք կը ձգտէին ԱՄՆ անցնիլ կամ Երկիր վերադառնալ: Իրենց ընտանիքը բերելու մասին մտածողներ ալ կային: Բայց պատերազմը եւ Մեծ Եղեռնը պիտի կործանէին բոլոր ծրագիրները: Էօրէճեան յիշած է.-

«Պ. Այրէսի մէջ սկսաւ անգործութեան ուրուականը մտահոգել աշխատաւորութիւնը: Կառավարութիւնը գոցեց ճամբաները՝ արտասահմանէն հոս խուժող գաղթականութեան առջեւ:

(...) Ստեղծուած տնտեսական սեղմ վիճակին հետեւանքով մեր հայրենակիցները սկսան որոնել աշխատանքի նոր միջոցներ: Շատեր արդէն դժուարութիւն չունէին տեղական լեզուին առնչութեամբ եւ քիչ թէ շատ փորձառութիւն ձեռք բերած էին զանազան արհեստներու եւ առեստուրի մէջ: Որով, արհեստաւորները սկսան սեփական խանութ-աշխատանոցներ բանալ, իսկ որոշ մասնագիտութիւն չունեցողներն ալ

մեծ մասամբ սկսան մասավաճառութեան՝ առանձին կամ մէկ երկու հայրենակիցներ ընկերովի, մէքատօներու (գոց շուկաներու) մէջ: Բիչեր մնացին քաղաքապետարանի կամ շինարարական գործի բանուորութեան մէջ»⁶³:

1914ին հիմնուեցաւ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, 20 անդամով (մեծ մասը՝ հաճրեցի), որ քանի մը տարի գործեց եւ իր կեդրոնը ունեցաւ նախ եկեղեցիին մէջ (Հոնտուրաս 4688, կ'ենթադրենք) եւ ապա՝ Մալապիա 1765 փողոցը⁶⁴: 1916 Փետրուարին կը յիշուէր նորակազմ Հայուհեաց Ուրբախնամ Միութիւնը⁶⁵:

Քիմ Հեքիմեան, հիմնուելով ՀԲԸՄի տոմարին վրայ, նշած է թէ այս կազմակերպութեան միջոցաւ հարթուած էին Մարտ 1914ին Թաղական Խորհուրդին մէջ եղած հարցերը⁶⁶: Հոն, սակայն, միայն կը խօսուի «Աջակցութեան» մասին, որ թերեւս կապ ունեցած ըլլայ ՀՅԴի գործունէութեան հետ, քանի որ վերջինիս կազմը 1913-1915ին լուծուած էր⁶⁷: Այս կազմալուծումը պէտք է իր կարգին ազդած ըլլար եկեղեցւոյ գործունէութեան վրայ: Տոմարին մէջ արձանագրուած է. -

«Եկեղեցւոյ նամակը կարդացուելով ուր եկեղեցիին կացութիւնը կ'իմացնէին եւ կը խնդրէին մասնաժողովիս աջակցութիւնը նաեւ իրենց ժողովներուն ներկայ գտնուիլը.

Ժողովը սիրով ընդունեց սոյն խնդրանքը եւ որոշեց երկու անգամ միշտ օժանդակել անոնց: Եւ ընտրուեցաւ տեսարք Մ. Մեծատուրեան եւ Տրդատ Պարունակեան յիշեալ անձինք խոստացան իրենց կարողութեան չափ օժանդակել եկեղեցւոյ խնդիրներուն»⁶⁸:

Անդրանիկ պատարագէն հանգանակուած գումարի մէկ մասով մատրան շէնք վարձուած էր. տեղը քանի մը անգամ փոխուեցաւ (Կասքոն 1627, Հոնտուրաս 4688), սակայն եկեղեցին մնաց Փալերմօ Թաղամասը⁶⁹: Մայիս 1915ին ՀԲԸՄի մասնաճիւղը եկեղեցիի նոյն շէնքը փոխադրուեցաւ՝ Ասեւետօ 1452⁷⁰: Սակայն, յետագային վերադարձաւ իր նախկին կեդրոնավայրը (Ակիուէ 617):

Արժանթինեան մամուլը մանրամասն կը տեղեկացնէր արեւմտահայութեան դժնդակ ճակատագրին մասին: Ու թէեւ լուրերը յուսահատական էին, սակայն միաժամանակ օգնութեան գործը կը սկսէր:

27 Մարտին, Թաղական Խորհուրդի նորաստեղծ Նպաստից Յանձնախումբը՝ Պարասպեան քահանայի գլխաւորութեամբ, հանրաժողով կը գումարէր, ուր տեղի կ'ունենար հանգանակութիւն մը ի նպաստ կամաւորներու եւ փախստականներու: 26 Ապրիլին ՍԴՀԿը նոր դրամահաւաք մը կ'ընէր⁷¹: 2 Մայիսին ՀԲԸՄի գումարած հանրաժողովին հանգանակութիւն մը կը կատարուէր⁷²: 8 Մայիսին Նպաստից Յանձնախումբը

չարաթական տուրք մը կը հաստատէր⁷³ : 7 Օգոստոսին Յ. Թահթանեան դրամահաւաքի կոչ մը կը ստորագրէր, որուն հետեւեցան ՍԴՀԿԻ, Թաղական Խորհուրդի եւ ՀԲԸՄԻ գիրար խաչածեւող կոչերը⁷⁴ :

20 Սեպտեմբերին Թաղական Խորհուրդի հովանաւորութեամբ տեղի ունեցած ժողով մը որոշեց բոլոր ճիւղերը կեդրոնացնել Նպաստից Յանձնախումբին շուրջ եւ միանալ ընդհանուր հանգանակութեան⁷⁵ : 3 եւ 15 Հոկտեմբերին մեծ հաւաքներ տեղի ունեցան Ասեւեսօ 1452 (120 հոգի), Քոնսթիթուսիոն 2939 (110 հոգի) եւ այլ վայրեր : Հանգանակուած գումարը ղրկուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ին⁷⁶ : Ինչպէս կը գրէր Մոսկոֆեան, կազմակերպութիւնները զարգացուցած էին «համերաշխական եւ զիջողական ոգի մը մէկգմէկու հանդէպ, եւ նոր քանք մը համագործակցութեամբ աշխատելու մեր վիրաւոր հայրենիքի բազմապահանջ պէտքերուն զոհացում տալու համար»⁷⁷ :

Սակայն, այս վիճակը երկար պիտի չտեւէր : Մարտ 1916ին ՀՅԴ կոմիտէին եւ Թաղական Խորհուրդին նոր հանգանակութիւնը պոքքթի ենթարկուեցաւ ՀԲԸՄԻ եւ ՍԴՀԿԻ կողմէ, որուն պատճառով միայն 7.800 փեսոյի գումար մը հաւաքուեցաւ եւ ուղարկուեցաւ Կաթողիկոսին⁷⁸ :

Գրեթէ բոլոր հայերը թրքահպատակ ըլլալով, դաշնակիցները զիրենք կը նկատէին թշնամի : Թաղական Խորհուրդը դիմեց տեղական պաշտօնատուներուն, խնդրելով որ հայերու պաշտօնական թուղթերը «հայ» նշումը ունենային : Ընդհանուր ռստիկանապետի դրական պատասխանով, «այնուհետեւ Հոգաբարձութեան կողմէ տրուած վկայականով ներկայացողի պաշտօնական թուղթերուն մէջ կը նշանակէին՝ «ազգովին հայ է»»⁷⁹ :

1915ին 30 այնթապցիներ հիմնած էին Աղբատախնամը, որ մինչեւ 1918 գործեց⁸⁰, իսկ 50 հաճընցիներ՝ «Հաճըն» Ընկերութիւնը⁸¹ :

Ի՞նչ էր համայնքին վիճակագրական պատկերը : 1900-1914ին, ըստ Պոլսէնոս Այրէսի նաւահանգիստի տոմարներուն, 801 հայ մտած էր երկիր (1909-1914ին՝ 762)⁸² : Սակայն, պաշտօնական գրանցումները պակասաւոր են : Օրինակ, 1909ին իբրեւ թէ 22 հայ մտած է⁸³, մինչ տեսանք, որ առնուազն 26 հոգի ժամանած է Պոլսէնոս Այրէս :

Ըստ Էքմէքճեանի, 1911ի կէսին հայոց թիւը 500 էր, 8-10 ընտանիքներառեալ⁸⁴ : Տարի մը ետք, ըստ Պապոյեանի, 1200-1300 էր⁸⁵ : 1914ին Պաղէճեան կը գրէր 2000⁸⁶, իսկ Նիւ Եօրքի Կոչնակի թղթակից մը՝ 3000⁸⁷ :

1915ին Մոսկովի 1.000 հոգի եւ 30-35 ընտանիք կը հաշուէր⁸⁸, իսկ 1916ի սկիզբը կը գրէր, թէ «գործերու նուազութիւնը, արտագաղթի նոր հոսանք մը ստեղծեց, եւ իրաքանչիւր նաւով 15-25 Հայեր տեղէն կը մեկնին դէպի Միացեալ Նահանգներ»⁸⁹, ուր 1916-17ին մեկնած կ'ըլլայ համայնքին կէսը (800-1000 հոգի)։ մնացողներուն թիւը 500 զնահատուած է⁹⁰։ 1915-1916ին 22%ը անգործ էր։ «Ոմանք նաւերու մէջ աշխատելով, քանի որ վճարելու միջոց իսկ չունէին, ոմանք իրենց ազգականներուն օգնութեամբ Մ. Նահանգներ մեկնեցան»⁹¹։ Ըստ ԱՄՆի Գաղթականական Տնօրէնութեան, 1899էն մինչեւ 30 Յունիս 1917 Հարաւային Ամերիկայէն 822 հայ ընդունուած է⁹²։

Պուենոս Այրէսէն դէպի Ֆրանսա գաղթալիքը Ֆրանսական կառավարութեան արգելքին հանդիպեցաւ, որ յաղթահարուեցաւ շնորհիւ Թաղական Խորհուրդի դիմումին՝ ուղղուած Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին⁹³։

Եթէ 1916-1918ի 1000 գաղթողներու եւ կամաւորներու թիւը ընդունինք, պարզ է, որ 1916ին համայնքը 1000 հոգիէն աւելի պէտք է ունենար։ Ասիկա անվաւեր կը դարձնէ 801 ժամանողներու թիւը որպէս սկզբնակէտ ընդունիլ, որ, ի դէպ, նկատի չունի 1900-1914ի անծանօթ թիւով մեկնողները⁹⁴։

Հայաստանի անկախութեան Ա. տարեդարձի տօնակատարութեան (28 Մայիս 1919) 1200 հոգի ներկայ էր, ըստ ժամանակակիցներու⁹⁵։ Այս թիւը կրնայ հաստատել, որ 1914ին համայնքը շուրջ 2000 հոգի կը հաշուէր։

1900-1923ի 2221 հասնողներէն զեղչելով Ա. Աշխարհամարտին 1000 մեկնող եւ 115 կամաւոր, Պուլղուրճեան կը հասնի 1105 հոգիի (1923)⁹⁶։ Բայց 1919ին, ըստ իր քննած տոմարներուն, բաւարար մարդ (828 հոգի, ներառեալ 1915-1919ին 27 մտնող) պիտի չըլլար 1916ին մեկնելու համար։

1916ի ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Հակառակ իր կազմակերպական տազնապին, ՀԾԴն գոյութիւնը պահած էր ու մարտավարական նոր քայլի մը կը դիմէր 1915ի սկիզբը՝ «(...) Տեղական կազմը վճռեց եկեղեցական գործերը ոչ-կուսակցականներուն թողելով, շարքերը խտացնել, կուսակցական կազմ մը ստեղծել եւ պատրաստուիլ քաղաքական-ազգային պարտականութեանց։ Այս բանին համար կուսակցութիւնը կը բանայ իր սեփական գլիպը (Լերմա փողոց)»⁹⁷։

Քաղաքական գործունեության շարքին էր 1916ին սկսած կամաւորական շարժումը⁹⁸ : Խ. Ներսէսեանի եւ Ե. Մալխասեանի գլխավորութեամբ երկու խումբեր մեկնեցան Ֆրանսա (24 եւ 28 հոգի)⁹⁹ , ՀՅԴի կազմակերպութեամբ եւ Թաղական Խորհուրդի հովանաւորութեամբ :

Թաղական Խորհուրդը, որու հասցէն հաւանաբար կը շարունակէր մնալ Ասեւետօ 1452 փողոցը (1915էն ետք այլ տեղեկութիւններ չենք գտած), քայքայուեցաւ Յունիս 1916ին¹⁰⁰ : 1974ին Պինայեան ժամանակաշրջանի վկաներէն քաղուած երկու վարկած արձանագրած էր : Առաջինը՝ քիլիսցիներու եւ ալիթապցիներու տիրական դիրքը հաշտ աչքով դիտուած չըլլալը այլ քաղաքներու ծնունդ հայերէ : Երկրորդը՝ ՀՅԴ-ՄԴՀԿ վէճ մը¹⁰¹ :

Ըստ Տէր Խորէնեանի, «գոյութիւն ունեցող Եկեղեցական Վարչութիւնը չկարենալով հոգալ այլեւս Տ. Պաղտատարի ապրուստի ծախքը եւ վարձուած հաւաքավայրի ամսական վարձքը, լուծարքի կ'ենթարկէ Կազմակերպութիւնը : Եկեղեցւոյ գոյքերը կը ցրուին անհատներու եւ նուիրատուներուն, իսկ նստարանները կը ծախսուին աճուրդով ու գոյացած գումարը զանձին մէջ եղածով միասին կը պահէ գանձապահ հալէպահայ Միկէլ Սահակը (...)»¹⁰² : Բայց ըստ Սարգիս Թովհեանի քաղած վկայութիւններուն, «երկու անցկարագիր, շահամու եւ քանդիչ անձեր, կ'ուզէին ձեռք անցընել Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը», որոնցմէ մէկը, օգտուելով քարտուղար Ներսէսեանի հիւանդութենէն, գրաւած է իր տեղը, թէեւ ամերիկացի եւ անգլիացի հիւպատոսները չեն ճանչցած զինք : Այդ անձերը «առանց մէկուն բան մը ըսելու, քահանային հետ եկեղեցական գոյքերը կը ծախեն եւ մէջերնին կը բաժնեն»¹⁰³ :

ՀԲԸՄի 17 անդամներ բողոքագիր մը ներկայացուցին Միութեան փոխ-ատենապետ Տ. Պաղտատարի եւ ատենադպիր Արմենակ Քէօշկէրեանի դէմ, պատճառ բերելով «Ա.- Եկեղեցւոյն առարկաներուն ըմաթի [աճուրդ] դրկելով ծախսուիլ Տ. Հօր եւ պ. Քէօշկէրեանի կողմանէ. Բ.- [Արաք] Գիլտանիներու [ինքնութեան] սերքիֆիզաներ տրուիլ Տ. Հօր եւ պ. Քէօշկէրեանի կողմանէ (...)»¹⁰⁴ : Դիմումը քննուեցաւ 16 Յուլիսի մասնաժողովի ընդհանուր ժողովին.-

«(...) Տ. Հայրը ըսաւ որ ես երբեք ըսելիք մը չունիմ, ինչ որ կը վճռէ ես ամէն ալ կ'ընդունիմ, եւ պ. Քէօշկէրեանը հետեւեալը պատասխանեց. մենք Անգլիական Գօնսուլի հրամանաւ 4 Քիլտանիներուն “սերքիֆիզաներ” տուինք 36 բէսօ առնելով ասորի է ըսելով. բայց երբ հասկցանք որ Գօնսուլը կը փափաքէր ետ առնել այդ սերքիֆիզաները ետ

առնելով յանձնեցինք Գօնսուլին եւ դրամըն ալ իրենց ետ վերադարձուցինք:

Գալով եկեղեցւոյ ծախսուելուն եւ ընմաթէ տարուելու խնդրոյն այդ մասին ես ռեւէ մասնակցութիւն չ'ունիմ. Տ. Հայրը ինք ըսաւ թէ՝ ընմաթէին տար ծախէ. ես ալ ծախեցի. եւ երբ հարցունեցաւ Տ. Հօր թէ պ. Զօշկէրեանի ըսածը ճշմարիտ է՞, Տ. Հայրը ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնեց եկեղեցւոյ ծախսուելուն մասին»¹⁰⁵:

30 *Յուլիսի ընդհանուր ժողովը որոշեց մեղադրեալներ՝ Պարասաթեանը եւ Քէօշկէրեանը, կախակայել «եկեղեցական հարցերու շուրջ իրենց ունեցած ազգաւեր ընթացքին համար»¹⁰⁶, իսկ 17 Սեպտեմբերի նոր ընդհանուր ժողովը պաշտօնանկ ըրաւ մասնաժողովին ամբողջ դիւանը, ներառեալ ատենապետ Մելքոն Էպէեանը, եւ խորհրդական Լ. Քէչէճեանը*¹⁰⁷:

Յ. Թահթաճեանի ջանքերով եկեղեցին վերաբացուեցաւ¹⁰⁸, թէեւ յայտնի չէ, թէ ի՞նչ հասցէով: 1917ին, սակայն, Պարասաթեան Քահանայ ստիպուեցաւ իբրեւ այգեպան Քլայփոլ արուարձանը մեկնելու, թէեւ մասնաւոր առիթներով տուներու մէջ կը գործէր¹⁰⁹: Թաղական Խորհուրդը քաջքեց իր ձեւական գոյութիւնը, իսկ 1918ի սկիզբը պառակտուեցաւ. «(...) Կազմուած էր եկեղեցւոյ նոր Հոգաբարձութիւն մը, բողոքելով հին Հոգաբարձութեան դէմ իբրեւ ապօրէն, քանի որ երկու տարիէ ի վեր պաշտօնի վրայ կը գտնուէր առանց վերընտրեալ ըլլալու»¹¹⁰: «Հին» վարչութիւնը, որուն ատենապետը Գրիգոր Սուկարեանն էր¹¹¹, ՀՅԴի ազդեցութեան տակ կը գտնուէր:

Ինչպէս պիտի վկայէր Բարսեղ Էօրէճեան, «Պունոս Այրեսի հայ գաղութը անմախքնթաց աշխարհաւեր պատերազմի միջոցին մեր ազգային անասելի ցաւերուն հանդէպ գրեթէ անտարբեր, սառ վերաբերում մը ցուցուցած էր: Գերեզմանային խոր լռութիւն մը կը տիրէր, որ հազիւ մի քանի անգամներ խզուած էր չորս տարուան ժամանակամիջոցին: Մի քանի շաբաթներ գործունէութիւն, հանգանակութիւն, ծով կարիքներու մօտ յիշուելու անարժան, ու յետոյ՝ դարձեալ լռութիւն»¹¹²:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԾՆՆԴՈՅԸ¹¹³

Հայկական Հարցի լուծումին հեռանկարը համախմբումի զանազան գործընթացներ քաջալերեց: Այսպէս, 2 Ապրիլ 1917ին, քաղաքական գործունէութեան նպատակով, ԱՄՆի մէջ ծնունդ առաւ Հայ Ազգային Միութիւնը: Աւելի ուշ, Արժանիթինի մէջ եւս համամասն միութիւն մը կը ստեղծուէր, որու առաջին նպատակը, սակայն, համայնքային իշխանու-

թեան մը հաստատումն էր, եւ ապա հայութեան իրաւունքներու արժարժումը:

Շփումները Հոկտեմբեր 1917ին սկսան: ՀԲԸՄը Ամերիկայի Շրջանակին կը գրէր, թէ «հոս կրնանք Ազգ. Միութիւն կազմել. ի՞նչ կերպով եւ ի՞նչ հիման վրայ. վասնզի մի քանի անգամ հնչակեանները եւ դաշնակցականները անպաշտօն կերպով մեզի դիմած էին թէ դուք Ամերիկայէն ոեւէ հրահանգ չէք ստացած, պատասխանուեցաւ թէ ոչ (...)»¹¹⁴:

ՀՅԴ տոմարը յիշատակած է 5 Փետրուար 1918ին ՄԴՀԿէն նամակ մը, ուր «կոչ կ'ընէ երեք հոսանքներու միջեւ համերաշխութիւն գոյացնելու նպատակով հանդիպում մը ունենալ», որ պիտի կայանար 3 Մարտին Հնչակեան ակումբին մէջ¹¹⁵: «Երեք հոսանքներու» խօսքը կ'ակնարկէր նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան: ՀԲԸՄը յստակօրէն արձանագրած է, թէ «հնչակեաններու կողմանէ հրաւիրագիր եկաւ Ազգ. Միութիւն կազմելու համար»¹¹⁶:

Հայ Ազգային Միութեան անդամակցեցան ՄԴՀԿը, Թաղական Խորհուրդի «նոր» վարչութիւնը եւ աւետարանականները¹¹⁷, Unión Nacional Armeniana պաշտօնական անունով¹¹⁸: Իսկ ՀԲԸՄը երեք պայման դրաւ, որոնք ընդունուեցան. միայն միութիւններու անունով հանգանակութիւն, հանդէսներուն հաւաքուածը Ազգային Միութեան յանձնում եւ չէզոք անդամներու ընդգրկում վարչութեան մէջ¹¹⁹: Դիւանը կը վարէր «Հաճըն» Ընկերութեան ատենապետ Համբարձում Քէչէճեանը (հնչակեան): Հիմնադրութեան ստոյգ թուականը ցարդ յայտնի չէ. ամէնէն հաւանականը Մարտ 1918 կը թուի¹²⁰:

25 Ապրիլին ՀԲԸՄը որոշեց վարչական լման կազմով չմասնակցիլ Ազգ. Միութեան ժողովներուն, այլ որպէս ներկայացուցիչ ղրկել ատենապետ Յ. Պարգեւեանը¹²¹, իսկ 10 Մայիսի նամակով Միութեան առժամաբար տրամադրել իր գրասենեակը՝ ժողովներու համար¹²²:

Ճիշդ չէ, սակայն, Թոփչեանի պնդումը, թէ ՀՅԴն եւ Եկեղեցւոյ Հին հոգաբարձութիւնը (դաշնակցական) Միութեան կազմէն դուրս մնացած էին: ՀԲԸՄի տոմարի Յունիս 5ի արձանագրութիւնը կը նշէ.-

«Ազգ. Միութեան մէջ թէ կամատրական եւ թէ տարբեր խնդիրներէ ուղղակի կամ անուղղակի երկպառակութիւն եւ հակառակութիւն ծագած ըլլալով, որոնցմէ Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը հրաժարած եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը հրաժարեցուցուած (sic) ըլլալով, ժողովս այս ծանր կացութեան հանդէպ չի կարենալով որոշ որոշում մը տալ ստիպուեցաւ մինչեւ Ընդհ. Անդամական Ժողով ձեռնպահ մնալ, ներկայացուցիչ խըրկելու կամ չի խրկելու համար անոր ո-

որոշումին սպասելով, եւ այս մասին իւրաքանչիւր անդամի մէջ մէկ շրջաքերական դրկուեցաւ որու պատճենը արշիւին մէջ է»¹²³ (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.) :

30 Յունիսին Ազգային Միութիւնը վերանորոգելու փորձ մը եղաւ Առաքելական եւ Աւետարանական եկեղեցիներու, ՀՅԴԻ, ՄԴՀԿԻ, Վերակազմեալ Հնչակեաններու եւ ՀԲԸՄԻ (վերջինս որպէս հաշտարար)¹²⁴ մասնակցութեամբ, սակայն առանց դրական արդիւնքի: Ըստ ՀԲԸՄԻ ատենագրութեան, յարգուած չէր սկզբնական պայմանը. ժողովը գումարուած էր վերակենդանացնելու համար լուծարուած միութիւնը, որ սակայն, հնչակեաններու եւ ատենապետ Քէչէճեանի պնդումով, հաստատուն կը սեպուէր: Վերջինս յայտնեց, թէ «ով որ ուզէ թող գայ միանայ պակասը լրացնելու պայմանաւ: Այս ըսելով ալ մեկնեցաւ մինչդեռ ինքն էր ուժ տրուող Յունիս 19ի խառն ժողովին [որ որոշած էր ժողովը գումարել]»¹²⁵:

Ըստ ամենայնի, իշխանութեան համար ՄԴՀԿԻ պայքարը հաճոյ չէր ՀԲԸՄԻ մասնաճիւղին, ինչպէս ցոյց կու տայ Յուլիս 3ի արձանագրութիւնը:

Ազգ. Միութիւնը նամակով մը Բարեգործականի ներկայացուցիչը ուզած էր որ դրկենք, սակայն Յունիս 30 Կիրակի օրուան խառն ժողովոյ որոշման համեմատ, իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն խոստացած էր իւր ներկայացուցիչը գրաւոր կերպով ներկայացնել, Յունիս 30ի ժողովի վարչութեան. իրենց տուած խոստումը չըլարգելով հանդերձ իրենք ներկայացուցիչ ուզած են մեզմէ, նամանաւանդ Ազգ. Միութեան անունը կեղծելով, կնիք եւ թուղթ պատրաստել տուած են. եւ այդ թուղթ ու կնիքով հրաւիրած են. ուստի այսպիսի ապօրէն Ազգային Միութեան չի պատասխանել որոշուեցաւ, եւ խնդիրը յետաձգուեցաւ Ընդի. Անդամական Ժողովոյ»¹²⁶:

Նոյեմբեր 1917ին Միութեան կազմութեան մասին ՀԲԸՄԻ մասնաճիւղին ԱՄՆ գրած նամակին պատասխանը, թղթատարական սխալի մը հետեւանքով, ուժըր ամիս ետք հասած էր: Ըստ 17 Յուլիս 1918ի ատենագրութեան, «նամակին մէջ կը յանձնարարէին որ Ազգային Միութեան կազմութեան համար պէտք եղած ջանք չի խնայուի»¹²⁷: Լսելէ ետք Պարզեւեանի զեկոյցը, 21 Յուլիսի ընդհանուր ժողովը որոշեց, որ «Մասնաժողովը երկրորդ անգամ ջանք ընէ իրական Ազգ. Միութիւն մը կազմելու Ազգ. Միութեան կանոնագրին համաձայն միայն կազմակերպութիւնները հրաւիրելու պայմանաւ»¹²⁸:

Այդ օրերուն վերաբերող, բայց ուշացումով տպուած թղթակցութիւն մը բաւական իրատես գոյներով կը ներկայացնէ վիճակը. -

«(...) Մատի վրայ համրուող մի քանի կուսակցականներու պայքարը եւ անհա[տա]կան կիրքերու դատապարտելի ընթացքը՝ առժամապէս վիժեցուցին Ազգ. Միութեան մը այնպիսի կազմը որ կարելի ըլլար միացնել բոլոր հոսանքներու ընդունակութիւնն ու ներկայութիւնը: Այսու հանդերձ Մասնաճիւղիս անդամական որոշումն է իրականացնել Ազգ. Միութեան կազմութիւնը ի տես դրամական կարօտութեան անյետաձգելի պարագային, եւ աւելի միասնաբար գործելու անհրաժեշտ պահանջը: Անկեղծ փափաքնիս է, եւ բոլոր ջանքերնիս կը կեդրոնացան Հայ Ազգ. Միութեան Մասնաճիւղի մը կազմութիւնը ի հանդէս բերել որը ամէն հոսանքներու վստահութեան արժանանայ»¹²⁹:

*Անգործութեան մատնուած Միութիւնը 1918 Յուլիսին Իսրայէլ Արսլանին դիմած էր, որպէսզի Յուլիս 14ի տօնին համայնքի անունով Ֆրանսայի դեսպանատունը ճառ մը կարդար Դաշնակիցներու տողանցքէն ետք*¹³⁰: *Իսրայէլ Արսլան (1879-1952), ասպարէզով ճարտարապետ, Փարիզի համալսարանէն վկայեալ, 1909ին ժամանած էր Պոլսէն ուս Այրէս եւ մինչեւ այն ատեն կապ չէր պահած համայնքին հետ, հակառակ որ մինչեւ Փարիզ մեկնիլը ուսուցչական ու տեսչական աշխոյժ գործունէութիւն ունեցած էր Փոքր Ասիոյ հայկական վարժարաններու մէջ: 1918էն մինչեւ իր մահը ան համայնքի ղեկավար դէմքերէն մէկը պիտի դառնար:*

*Տողանցքը մօտ 100,000 հոգի համախմբեց, ընդգրկելով արժանթիւնեան եւ ուրիշ եօթ ազգութիւններէ (ֆրանսական, իտալական, սպանական, չեխոսլովաքեան, լեհական, յունական եւ հայկական) 83 միութիւններ: Հայերը մեծ թափօր մը կազմած էին, քաղաքի գլխաւոր փողոցներէն շրջելով հայկական դրօշակի (նշուած չէ ի՞նչ դրօշակ ըլլալը) ուղեկցութեամբ: Անգլիական Երկաթուղիի Ընկերութեան պարտէզին առջեւ, Մելքոն Քէպապեան յաւուր պատշաճի ճառ մը խօսեցաւ: Այնուհետեւ շքերթը կանգ առաւ Խորհրդարանի շէնքին, քաղաքապետարանին, պեւ-ճիքական եւ ֆրանսական հիւպատոսարաններուն առջեւ, ուր բազմաթիւ ճառեր խօսուեցան, իսկ ֆրանսացի պաշտօնատարներէն մէկը հայանպաստ ճառ մը կարդաց*¹³¹: *Ջարմանալիօրէն, Արսլանի ճառին մասին որեւէ յաւելեալ տեղեկութիւն չկայ:*

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1917ին ֆրանսական կառավարութիւնը ձեռնարկած էր կամաւորական շարժումի կազմակերպումին: 10 Յունուարին Արտաքին Գործոց Նախարարութենէն Պատերազմի Նախարար Լիոթէյի յղուած նամակ մը կը յայտնէր, թէ «մինչեւ հիմա Ուաշինկթընի, Ռիօ տէ Ժանէյրօյի,

Մոնթեվիտեոյի, Պուենոս Այրեսի, Քարաքասի եւ Փեքրոկրատի մեր դեսպանները, իմ կողմէս Դեկտեմբերի կեսերուն տեղեկացած ըլլալով «Արեւելեան Լեզուն»-ի ստեղծումին մասին, դեռ չեն կարողացած ինծի տեղեկութիւններ տալ իրենց բնական երկիրներու հայերուն եւ սուրիացիներուն զինուորագրումի հարցին շուրջ»¹³²։ Այդ տարի ալ մեկնումներ տեղի ունեցան։ Արծրունի յիշած է 1917ին Մոնթեվիտէոյէն եօթը հոգի, որոնք միացած են Պուենոս Այրէսէն գացող խումբին¹³³։ 1918ին մեկնումները շարունակուեցան։ Մայիսին 15 հոգի Ֆրանսա կը ժամանէին¹³⁴, իսկ 6 Յունիսին ուրիշ խումբ մը (25 հոգի) ճամբայ կ'ելլէր¹³⁵։

Զուգահեռաբար, 25 Յուլիս 1918ին Պօղոս Նուպար Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարութեան Ասիոյ բաժնի փոխտնօրէն Ժան Կուին կը գրէր, թէ ստացած էր Պատերազմի Նախարարի նամակին պատճէնը «Արժանքիմի մէջ հայկական զինուորագրումը կազմակերպելու պատեհութեան մասին», եւ թէ այդ օրն իսկ պիտի գրէր «Պուենոս Այրէս, Հ. Պաղտասարեանին [Պարասաբեան] մեր համայնքին կրօնական պետը այս քաղաքին մէջ, ինչպէս եւ միւս անձնատրութիւններուն, որոնց անունները տուած է նախարարին գրութիւնը»¹³⁶։ Արտաքին Գործոց նախարար Ստեֆէն Փիշոն Արժանթինի մօտ դեսպան Կոսէնին կը հաղորդէր, թէ Պօղոս Նուպար արդէն գրած էր հովիւին, ինչպէս եւ «տեղւոյդ երեւելի հայ առետրականներ Հմայեակ Յակոբեանին, Մեծատուր Մեծատուրեանին եւ Չէթունեանին, զինուորագրումի հայկական կոմիտէի մը ստեղծումը յանձնարարելու համար»¹³⁷։ Արդէն կազմուած էր Կամաւորական Վարչութիւն մը եւ Յուլիս 10ին ուրիշ խումբ մը մեկնած, որու շարքին օդաչու Միհրան Խաչեանը, որ 1919ին Կարսի մօտ օդային արկածով պիտի զոհուէր¹³⁸։

Համայնքի ներքին երկպառակութիւններուն տեղեակ, Պօղոս Նուպար Կոսէնի միջամտութեան դիմած էր։ Այդ նպատակով Համայնքի ղեկավար տարրերու ցանկ մը հայթայթած էր, որոնք դեսպանատուն կանչուեցան։ Սակայն, Յ. Թահթաճեանի դիմումին վրայ, Արսլան տեսակցեցաւ Կոսէնի հետ ու խոստացաւ հարցին լուծումը¹³⁹։ Ժողովի հրաւերը յետաձգելէ ետք (4 Օգոստոս) եկեղեցական վարչութիւններու խնդիրը կարգադրելու համար, ՀԲԸՄը իրազեկ դարձաւ Արսլանի եւ Երուանդ Խաչիկեանի ձեռնարկումին՝ Ազգային Միութիւնը կազմելու, եւ որոշեց չխօչընդոտել¹⁴⁰։ 14 Օգոստոսին Արսլան տեղեկացուց, որ եկեղեցական վարչութիւնները Խաչիկեանը ընդունած էին իբրեւ ներկայացուցիչ եւ որ չուտով բոլոր հատուածները Միութիւնը կազմելու պիտի հրաւիրուէին¹⁴¹։ ՀԲԸՄի վարչութիւնը որոշեց, որ «եթէ Ազգ. Միութեան կազմին մէջ ռեւէ կազմակերպութիւն պակաս ըլլայ, կրկին առաջուան պէս

Բարեգործականը չէզոք պիտի մնա[յ] ընկերութեան մէջ անհամաձայնութեանց ու կռիւներու տեղի չտալու համար, եւ մինչեւ որ ամէնքն ալ ներկայ չի գտնուին, մեր ներկայացուցիչը ներկայ չի պիտ (sic) գտնուի»¹⁴²:

Փորձը յաջողութեամբ պսակուեցաւ: 1 Սեպտեմբերին բոլոր հատուածները նորէն անդամակցեցան Միութեան, բացառելով «Հաճըն» Ընկերութիւնը, որու ներկայացուցիչ Հ. Քէչէճեանը ստիպուած էր հրաժարիլ¹⁴³, քանի որ Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան կանոնագիրը միայն նկատի ունէր երեք յարանուանութիւնները, կուսակցութիւնները եւ ՀԲԸՄը¹⁴⁴: Միութեան դիւանը ատենապետ եւ զանձապահ ընտրեց Խաչիկեանը, իսկ ատենադպիր՝ Մ. Էպէեանը (աւետարանական), որ նոյն պաշտօնը վարած էր նախապէս: Նոր միութեան անունն էր Unión Nacional Armenia:

Հայ Դատի հետապնդումին համար Փրոփականտի Մարմին մը կազմուեցաւ, ուր կեդրոնացած էր գործունէութիւնը եւ որուն անդամներն էին Արսլան, Թահթաճեան, Հայկ Մոսկոֆեան, Ճեմիլ Տիգտանեան եւ Պօղոս Յովակիմ: Ապրիլ 1919էն իր նիստերը գումարելով Միութեան դիւանին հետ, վերջինս յայտնի դարձաւ «Խառն Ժողով» անունով¹⁴⁵:

Նոյեմբեր 4ին Պօղոս Նուպարին Փրանսերէն նամակով մը կը հաղորդուէր Հայ Ազգային Միութեան կազմութիւնը Արժանթինի մէջ: Ազգային Պատուիրակութիւնը, իր կարգին, հայերէն շնորհաւորական նամակով արձագանգեց 15 փետրուար 1919ին¹⁴⁶:

Կոստնի միջամտութեամբ, Միութիւնը կառավարութենէն ճանչցուեցաւ, լիազօրուելով Փրանսական հիւպատոսարանի վաւերացումով ինքնութեան թուղթեր, անցագիրներ ու այլ փաստաթուղթեր շնորհելու¹⁴⁷: Կեդրոնը Խաչիկեանի գրասենեակին մէջ հաստատուած էր, որ նաեւ կը հոգար անոր ծախսերը¹⁴⁸:

ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ

30 Հոկտեմբեր 1918ին կնքուած Մուտրոսի զինադադարը Արեւմտեան Հայաստանի մասին խօսք չէր ընէր: Միութեան անունով, Արսլան յայտարարութիւն մը յղեց դաշնակից ներկայացուցիչներուն, զայն հրատարակել տալով սպաններէն, անգլերէն, Փրանսերէն եւ իտալերէն թերթերու մէջ¹⁴⁹:

Հանրային յարաբերութիւններուն կողքին, Միութիւնը կազմակերպեց հանրաժողովներ եւ մամուլի հրատարակութիւններ: Նաեւ ձեռնարկեց կամաւորական շարժումի ձեւաւորումին: Մեկնողները կը ստա-

նային անոր վկայագիրը, Ֆրանսական հիւպատոսարանին մէջ բժշկական քննութենէ ետք¹⁵⁰։ Երեք խումբեր մեկնեցան (Դեկտեմբեր 1918, Փետրուար եւ Ապրիլ 1919), ընդամէնը 120 հոգի։ առաջինը գլխաւորած էր Արսլանի եղբայրը՝ բժ. Արշակ Արսլանեանը¹⁵¹։ Ըստ Արծրունիի, ընդհանուր թիւը 150 եղած է¹⁵²։

Բայց Ֆրանսական գործակցութիւնը խզուեցաւ-

«Օր մը, Ֆրանս[ական] դեսպանը զիս կանչելով մասնաւոր կերպով յանձնարարեց որ զաղութիս բոլոր անդամները իրենց քուէն Պօղոս Նուպարին տան, երբ կարգը գայ Հայաստանի նախագահի ընտրութեան։ Ասիկա կ'երեւար թէ Փարիզէն ստացած մէկ հրահանգին հետեւանքն էր։

(...) Սակայն, պատահեցաւ որ պարագաները բոլորովին տարբեր արդիւնք ցոյց տուին, երբ Ազգերու Լիկայի կողմանէ եղած առաջարկի մը ընդառաջ երթալով, հայերը նախընտրեցին Հիւս. Ամերիկայի Խնամատարութեան ենթարկուիլ։

Ասիկա անակնկալ հարուած մը եղաւ ֆրանսական քաղաքականութեան եւ անմիջապէս ազդեցութիւնը զգացինք հոս մենք եւս։ Երբ օր մը ֆրանսական դեսպանին դիմելով մեր պատրաստելիք միթինկի եւ հանգանակութեան մասին իր վերջնական խորհուրդը հարցուցի, տեսայ որ պարագաները բոլորովին փոխուած էին, քանի որ դեսպանը շատ պաղ կերպով ինձ ըսաւ որ “այսուհետեւ պետք է դիմէք Հիւս. Ամերիկայի դեսպանատուն, քանի որ ասիկա պիտի զբաղուի հայերուն վերաբերեալ խնդիրներով”»¹⁵³։

Դեկտեմբեր 1918ին Հայ Դատի հանգանակութեան ծրագրումը սկըսաւ։ Այդ շրջանին, թղթակից մը կը վկայէր.- «Հայ գաղթականութեան նիւթական ոչ բարոք վիճակը, 1916-էն ի վեր գրեթէ անկայուն (sic) արտագաղթի եւ կամաւորական շարժման պատճառով, մանաւանդ լուրջ հանգանակութեան անպատեհ ժամանակը այն կասկածը կուտային թէ՝ չէ կարելի երաշխատրել բացառիկ արդիւնք մը, եւ կը խորհիմ թէ յոյն պատճառները առնուելով է որ որոշուած է ընդարձակել ընդհ. հանգանակութիւնը օտարագոյի շրջանակներու մէջ՝ արդէն ձեռք ձգած ըլլալով համաձայնական եւ ընկերակից կառավարութեանց տեղոյս դեսպաններու բարոյական աջակցութիւնը»¹⁵⁴։ Յունիս 1919ին եւ Մարտ 1920ին 20.000ական ֆրանք ուղարկուեցան Ազգային Պատուիրակութեան։ Ինչպէս ըսինք վերը, 28 Մայիս 1919ին անկախութեան Ա. տարեդարձը միասնաբար նշուեցաւ¹⁵⁵։

ՊԱՌԱՅՏՈՒՄԸ

Միութիւնը ներկայացած էր որպէս ԱՄՆի Հայ Ազգային Միութեան մասնաճիւղ, զայն հզօրացնելու համար ամերիկեան հանրային կարծիքին առջեւ: 1918ին ամերիկահայ հնչակեաններուն յարուցանած հարցերը յաջորդ տարուան սկիզբը յանգեցան անոնց հեռացումին: 1918ի կէսին խնդիրներ սկսան Միութեան եւ ՀՅԴի միջեւ: Ազգային Պատուիրակութեան ընտրութիւններուն վերջինիս ջախջախիչ յաղթանակէն ետք (1919), ոչ-դաշնակցական հատուածը փորձեց խեղաթիւրել արդիւնքները: Երբ Միութեան վարչութիւնը ժողովրդային քուէով ընտրելու դաշնակցական առաջարկը մերժուեցաւ, կուսակցութիւնը քաշուեցաւ անկէ¹⁵⁶:

1919էն Պուենոս Այրէսի ՀՅԴ կոմիտէն Հիւս. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին ենթակայ էր¹⁵⁷, հետեւաբար 10 Մարտ 1920ին կը հաղորդէր Միութեանէն իր հրաժարումը, պատճառաբանելով ԱՄՆի հետ կապը¹⁵⁸:

Ազգային Միութիւնը եւ կուսակցութիւնները մրցակից դարձած էին, արձագանգելով ԱՄՆին ու Եւրոպային, ուր Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը երբեմն զիրար խաչաձեւող օրակարգ ունէին: Ինչպէս կը գրէր թղթակից մը, «անձկանօք կը սպասենք ամերիկահայ թերթերու հասնելուն, որոնք կը կերտեն գաղութիս համերաշխական ոգին եւ կամ կը ցանեն հակառակութեան սերմեր: Չունինք գաղթականութիւնը ղեկավարող ու առաջնորդող մտաւորականութիւն մը, այլ ամէն մէկ հոսանք (կուսակցութիւն) կը հետեւի միեւնոյն ընթացքին ինչ որ կը թելադրէ իրենց իր կուսակցութեան ամերիկահայ օրգանը»¹⁵⁹:

Փետրուար 1920ին կազմուած Միջ-կուսակցական Մարմինը, երկու դաշնակցական (ատենապետ Յ. Թահթաճեան եւ Մ. Մութաֆեան) եւ մէկ հնչակեան ներկայացուցիչով (Ստեփան Շիրարտմեան), Ազգային Միութեան գլուգահեռ զբաղեցաւ Հայաստանի օգնութեան գործով¹⁶⁰: Ըստ ՀՅԴ կոմիտէի 25 Ապրիլի նիստին, հնչակեանները առաջարկած էին միասնաբար տօնել անկախութեան Բ. տարեդարձը¹⁶¹: Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ էթիէն Պրագիլ Մայիսին կը գրէր Մարմինին, թէ՛ «ձեր 23 [Ապրիլ] թուակիր նամակը ինձ շատ ուրախութիւն պատճառեց, տեսնելով ամենայն գոհունակութեամբ, որ միացած են երկու զօրաւոր կուսակցութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն ճշմարիտ ուժը մեր ազգին: (...) Չափազանց գովելի է ձեր ձեռնարկը՝ Մայիս 28-ի հանդէսը յղանալնուդ մասին»¹⁶²:

Մարմինն հրապարակած շրջաբերականները փոթորիկ ստեղծեցին: Ըստ ՀԲԸՄի տոմարին, անոնց «պարունակութիւնը ճշմարիտ հայոյ ոգ-

ւոյն բոլորովին հակառակ եւ իրենցմէ զատ միւս կուսակցութիւն ու կազմակերպութիւնները դաւաճան եւ յետադիմական մակդիրներով ուրակած ըլլալուն, իբր թէ միայն հանրապետութիւնը իրենց սեփականութիւնն է եւ միայն ու միայն հնչակեան եւ դաշնակցականները պիտի տօնեն ըսելով գրած են»¹⁶³։ Վարչութիւնը, որպէս հետեւանք, Միութեան դիմեց հանդէս մը կազմակերպելու համար¹⁶⁴։ Անկախութեան Բ. տարեդարձը տօնուեցաւ զոյգ անջատ ձեռնարկներով, որոնք տեղի ունեցան նոյն օրը՝ 28 Մայիսին¹⁶⁵։ 30 Մայիսին մերձակայ Քիլմէս քաղաքի Ազգային Միութիւնը ձեռնարկ մը սարքեց հայերէն ու սպաներէն ճառերով, իսկ երեկոյեան՝ ճաշկերոյթ մը «Ճենովա» պանդոկին մէջ¹⁶⁶։

12 Մայիսին Ազգային Միութիւնը նախագահ Իփոլիթօ Իրիկոժէնին յղեց շնորհակալական նամակ մը՝ Արժանթինի կողմէ Հայաստանի անկախութեան իրաւական ճանաչումին առիթով, որ տեղի ունեցած էր Մայիս 1ին (պաշտօնապէս արձանագրուած թուականը՝ 3 Մայիս)¹⁶⁷։

Այդ օրերուն, էթիէն Պրազիլ գրած էր Միջ-կուսակցական Մարմնին, թէ՛ «շատ լաւ պիտի ըլլար եթէ քանի մը անձերէ բաղկացած յանձնախումբով մը այցելէիք նախագահ Իրիկոժէնին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու, նոյնպէս դիմելով բոլոր կարեւոր թերթերու խմբագրատունները, խնդրելով որ Ձեր թարգմանը ըլլան՝ Արժանթինի ժողովուրդին մէջ, Ձեր շնորհակալութիւնը յայտնելով»¹⁶⁸։ Այցելութիւնը տեղի չունեցաւ։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

29 Յունիսին միջկուսակցական հանգանակութիւն մը սկսած էր Կիլիկիոյ ի նպաստ¹⁶⁹։ 16 Յուլիսին Հայաստանի Բանակին Օգնող Յանձնախումբը ստեղծուեցաւ (ատենապետ՝ Ս. Շիւրրտըմեան, ատենադպիր՝ Բ. Էօրէճեան, գանձապահ՝ Միսաք Փննիկեան, երկուքն ալ ՀՅԴ-էն)¹⁷⁰։ Պոստոնի Հայրենիք օրաթերթը խմբագրականով մը կոչ կ'ընէր յամեցող շրջաններուն․․ «Հարաւային Ամերիկայի մեր հայրենակիցները մասնատրապէս՝ մոռնալու չեն որ այս կոչը իրենց ալ կը վերաբերի եւ ջանալու են կարելի եղածին չափ շուտ փութացնել իրենց նուիրները»¹⁷¹։ Յանձնախումբը նոր հանրաժողով մը կազմակերպեց Պոլսթամանթէ 563ի սրահին մէջ եւ հաւաքած 7000 փեսոն (23160 ֆրանք) ուղարկեց Աւետիս Ահարոնեանին¹⁷²։

4 Յուլիսին ժողով մը վճռեց Միութիւնը «Հայ Ազգային Միութիւն Արժանթինի» դարձնել եւ սեփական ծրագիր-կանոնագրով օժտել։ Երկու յարանուանութիւնները, երեք կուսակցութիւնները¹⁷³ եւ ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կազմեցին 14 Յուլիսի ընդհանուր ժողովին դիւանը¹⁷⁴։ Ժո-

դովը նոր ծրագիր վաւերացուց եւ որոշեց վարչութիւն ներառնել երկու չէզոք անձեր:

5 Օգոստոսին է. Պրագիլ Հակամարտ կողմերուն գործակցութեան իր յորդորը յղեց, խնդրելով, որ «խրաքանչիւր հոսանքէն երկուական անդամներ ընտրելով յանձնախումբ մը կազմէք մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն՝ ազգային ներքին եւ արտաքին գործերը վարելու համար: Նման նամակ մը Հայկական [Ազգային] Միութեան ալ գրուած է (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»¹⁷⁵: Իսկ 8 Օգոստոսին, ան կը պնդէր, թէ «ներկայիս կարելի չէ հիւպատոսի մը ընտրութիւնը Արժանքինի մէջ՝ նկատի ունենալով կազմակերպութիւններու անջատ գործունէութիւնը: Կը խնդրեմ, որ ձեր մէջէն երկու կարող անձեր ընտրէք, Հայկ. Միութիւնն ալ երկու անձ կ'ընտրէ, նաեւ չէզոք մէկ անհատ մը, որով կ'ըլլան հինգ հոգին, յանձնախումբ մը, որը պիտի կառավարէ հայկական շահերը: Յիշեալ յանձնախումբը կ'ընտրէ մէկը իբր նախագահ: Այս կերպով ես պարտաւոր չեմ ըլլար երկուական զեկոյցներ դրկել ձեր գաղութին»¹⁷⁶:

12 Սեպտեմբերին ՀՅԴ կոմիտէն որոշեց «(...) առաջարկել, որ ժողովուրդի քուէներով ընտրուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար եւ Դաշնակցական: Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ գաղութի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը: Անոր գալէն ետք, կուսակցութիւնները յետոյ կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն գաղութի ներքին գործերը»¹⁷⁷:

Ամէն ինչ ապարդիւն պիտի ըլլար: 17 Հոկտեմբերին խառն ժողովի մը կարգացուելէ ետք Միութեան գործունէութեան տեղեկագիրը, յայտարարուեցաւ թէ ՀՅԴ եւ ՄԴՀԿ որոշած էին չանդամակցիլ¹⁷⁸: Կուսակցութիւնները, դժգոհ՝ անկուսակցական գերակշիռէն, կը նախընտրէին անջատ գործել:

1921ին Ազգ. Միութիւնը դեռ կը տօնէր անկախութեան Գ. տարեդարձը, ինչպէս կը վկայէ ՀԲԸՄի վարչութեան անոր գրած նամակը. «Մայր Հայրենիքի վերջին դէպքերու պատճառաւ ժողովուրդի մէջ յառաջացած բարոյալքումը եւ յուսահատութիւնը փարատելու եւ ապագայ յոյսերով զայն քաջալերելու համար, վարչութիւնս հանդէսի մը սարքովիլը անհրաժեշտ տեսնելով որոշեց դիմել Պատ. Ժողովոյդ ինչպէս անցեալ տարի այս տարի եւս նախաձեռնարկ ըլլայ Հ. Հանրապետութեան երրորդ տարեդարձը տօնելու համար հանդէսի մը պատրաստութեան»¹⁷⁹:

Միութիւնը այնուհետեւ անուանական կեանք ունեցաւ, ատենապետով (Երուսանդ Խաչիկեան) եւ ատենադպիրով (Իսրայէլ Արսլան), վաստակաւորութեամբ հայթաթութեամբ եւ վաւերացումը դիւրացնելու համար¹⁸⁰ : Այսպէսով կը փակուէր 1910ականներու կազմակերպական շրջանը:

Մայիս 1923ին ՀԲԸՄը եւ ՍԴՀԿն Ազգային Միութիւնը վերջնական լուծարքի ենթարկելու եւ 1922ին կազմուած ու համագործակցային հանգամանք ունեցող Գաղութային Կեդրոնի կողմէ անոր գործերը ստանձնելու պահանջը դրին¹⁸¹ : 3 Յունիսին ՀՅԴ կոմիտէն կ'արձանագրէր, թէ «(...) երկու անձեր՝ Երուսանդ Խաչիկեան եւ Արծրունի (Իսրայէլ Արսլանեան-Արսլան) ուզածնին պէս կը վարեն գործերը: Ուրեմն պահանջել, որ միւս անդամները հրաւիրելով ամբողջացնեն կազմը եւ հաշուետուութիւն ներկայացնեն»¹⁸² : Ի վերջոյ, Ազգային Միութիւնը վերակազմուեցաւ, բայց Կեդրոնի ներկայացուցիչները հրաժարեցան, ինչ որ նոր անելի մը առաջնորդեց¹⁸³ : Նոր խառն ժողովի մը, ՀՅԴի բացակայութեամբ, «որոշուեցաւ նորընտիր Մարմինը անուանել “Հաշուառու Մարմին” փոխանակ “Ազգ. Միութիւն”ի եւ անոնց գործը պիտի ըլլայ հին Ազգ. Միութեան հաշիւները առնելով Խառն ժողովին ներկայացնել: Այն ժամանակ պիտի դադրի այդ մարմնոյն պաշտօնը եւ ապագայի մասին նոր որոշում պիտի տրուի»¹⁸⁴ :

Այդ որոշումէն ետք, այլեւս տեղեկութիւններ չկան: Ըստ մամուլի լրատուութեան մը, Դեկտեմբեր 1923ին Միութեան նոր ժողով կայացած եւ որպէս ատենապետ յիշուած է նորեկ գաղթական մը՝ դաշնակցական Սոկրատ Թէրզեանը¹⁸⁵ : Յամենայնդէպս, Միութիւնը երբեք չվերակենդանացաւ: Խաչիկեան պատուակալ ատենապետի կոչումը պահեց մինչեւ իր մահը՝ 1933¹⁸⁶ :

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Carlos Zubillaga, *La Utopía Cosmopolita. Tres Perspectivas Históricas De La inmigración Masiva En El Uruguay* [Աշխարհաքաղաքացիական Յնորքը. Երեք Պատմական Ուրուագիծեր Ուրուկուայի Զանգուածային Գաղթականութեան Մասին], Մոնթէվիտէօ, 1999, էջ 25:

² Juan Alsina, *La Inmigración Europea En La República Argentina* [Եւրոպական Գաղթականութիւնը Արժանթինի Հանրապետութեան Մէջ], Պուենոս Այրէս, 1898, էջ 96:

³ Raúl Puigbó, *La Identidad Nacional Argentina Y La Identidad Latinoamericana* [Արժանթինեան Ազգային Ինքնութիւնը եւ Լատինամերիկեան Ինքնութիւնը], Պուենոս Այրէս, 1998, էջ 87:

⁴ Միհրան Էքմէքճեան, «Հայ Գաղթականներն Հարաւային Ամերիկայի Մէջ», *Բիւզանդիոն*, 11/24 Յուլիս 1911, էջ 1:

- ⁵ Dardo Cúneo, "Memoria Sobre Inmigración" [*Զեկոյց Գաղթականութեան Մասին*], տե՛ս՝ Dardo Cúneo, Julio Mafud, Amalia Sánchez Sívori y Lázaro Schellman, *Inmigración y Nacionalidad* [Գաղթականութիւն եւ Ազգութիւն], Պուենոս Այրէս, 1967, էջ 51, 54:
- ⁶ Puigbó, էջ 100:
- ⁷ Néida Boulgourdian-Toufeksian, *Los Armenios En Buenos Aires. La Reconstrucción De La Identidad (1900-1950)* [Հայերը Պուենոս Այրէսի Մէջ. Ինքնութեան Վերակառուցումը (1900-1950)], Պուենոս Այրէս, 1997, էջ 85:
- ⁸ Estela Val Verde, "Integration and Identity in Argentina: The Lebanese of Tucuman", in Albert Hourani and Nadim Shehadi (eds.), *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*, Լոնտոն, 1992, էջ 314; Graciela Swiderskiy Jorge Luis Farjat, *La Inmigración [Ներգաղթը]*, Պուենոս Այրէս, 1999, էջ 103-104:
- ⁹ Սոկրատ Թ. Թէրզեան, *Մլաքներ եւ Դէմքեր*, հատոր Ա, տպ. «Արարատ», Պուենոս Այրէս, 1961, էջ 11-13:
- ¹⁰ Մ. Թ. [Սոկրատ Թ. Թէրզեան], «Տեսակցութիւն Մը Մ. Ֆերնանտոյի Ոստիկանապետ Խուսթօ Հեքթոր Պարչահինի (sic) Հետ», *Արմենիա*, 18 Յունուար 1956, էջ 3:
- ¹¹ Narciso Binayan Carmona, *Entre El Pasado Y El Futuro: Los Armenios En La Argentina* [Անցեալին եւ Ապագային Միջեւ. Հայերը Արժանթինի Մէջ], Պուենոս Այրէս, 1996, էջ 68-70:
- ¹² Narciso Binayan, *La Colectividad Armenia En La Argentina* [Հայ Գաղութը Արժանթինի Մէջ], Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 22; հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 75, որ «Թուրքիեան» կարդացած է Բարսեղ Խորէճեանի պահած ցանկին մէջ: Ծշղած ենք ըստ Սահակ Պաղչէճեանի (Թ. Պ. Պօղոսեան, *Հաճրնի Ընդհանուր Պատմութիւնը եւ Շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճելոս, 1942, էջ 794): Խորէճեան միայն Մութաֆեանը յիշած է իր յուշերուն մէջ (Նոր Հաճրն Պատմագիրը 1921-1973, խմբ. հրատ. Հաճնոյ Հայրենակցական Ընդհանուր Միութեան կեդրոնական վարչութեան, Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 30):
- ¹³ Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, գլխաւոր խմբագիր Երուանդ Պապայեան, Գ. հատոր, հրատարակութիւն Հայ Այնթապցիներու Մշակ. Միութեան, Լոս Անճելոս, 1994, էջ 436:
- ¹⁴ Narciso Binayan, էջ 22 (հմտ.՝ Narciso Binayan Carmona, էջ 75): Սեպտեմբերի ժամանումը նաեւ թուագրուած է Հոկտեմբեր (Սգակիր, «Մահ Այրի Տիկին Մահտեսի Ա. Հապէճեանի», *Արմենիա*, 16 Հոկտեմբեր, 1947, էջ 3) ու Դեկտեմբեր (Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, աշխատասիրեց եւ խմբագրեց՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, հատոր Բ., հրատարակութիւն Ամերիկաբնակ Անթապցիներու Միութեան Միացեալ Նահանգներ, Լոս Անճելոս, 1953, էջ 567):
- ¹⁵ Jules Huret, *En Argentine. De Buenos Aires Au Grand Chaco*, Փարիզ, 1911, էջ 51:
- ¹⁶ Աշոտ Արծրունի, *Տարեցոյց Հար. Ամերիկահայոց*, Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 12, որ գրած է 1909: Սակայն, 1910ին է, որ 100 հոգի ժամանած է (Boulgourdian-Toufeksian, էջ 85):
- ¹⁷ Juan Alsina, *La Inmigración En El Primer Siglo De La Independencia* [Գաղթականութիւնը Անկախութեան Առաջին Դարուն], Պուենոս Այրէս, 1910, էջ 209:
- ¹⁸ Robert Mirak, *Torn Between Two Lands. Armenians In America 1890 to World War I*, Պոստոն, 1983, էջ 63-67:

- ¹⁹ Ignacio Klich, "Criollos and Arabic Speakers in Argentina: An Uneasy Pas de Deux, 1888-1914", տե՛ս՝ Hourani and Shehadi, *The Lebanese in the World*, էջ 271; Գալիանէ Յակոբեան, «Հայերի Գաղթը ԱՄՆ», *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ 12 (528), Դեկտեմբեր, 1986, էջ 43:
- ²⁰ Կ. Պապօ [Պապոյեան], «Հայը Պուենոս Այրէսի Մէջ», *Ազատամարտ*, 16/29 Մայիս 1912, էջ 1:
- ²¹ Victor Mirelman, *Jewish Buenos Aires, 1890-1930. In Search Of An Identity*, Տիթրոյթ, 1990, էջ 37:
- ²² Թ. Երէցեան, «Հին Յուշատետրէս», *Հայրենիք*, Յունիս 1937, էջ 93:
- ²³ Թ. Պարգեւ [Պարգեւեան], «Հայ Կեդրոնը Եւ Գաղութը», *Հայ Կեդրոն*, Նոյեմբեր 1933, էջ 8; Binayan, էջ 18; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 75: Սրճարանին մասին, տե՛ս՝ Héctor I. Cohen Isjaquí, "El Café De La Calle 25 De Mayo", *Todo Es Historia*, noviembre de 1992, էջ 97:
- ²⁴ Mirelman, էջ 36:
- ²⁵ Huret, էջ 92:
- ²⁶ James Scobie, *Buenos Aires. Plaza to Suburb, 1870-1910*, Նիւ Եորք, 1975, էջ 268:
- ²⁷ Հետեւելով Արծրունիի (էջ 12), անունը գրած էինք «Հայ Գաղութային եւ Բարեգործական Լսարանական Միութիւն» (Vartan Matiossian, "La Iglesia Armenia En Buenos Aires (1912-1938): Bosquejo Histórico-Organizacional", տե՛ս՝ Vartan Matiossian (ed.), *Los Armenios En América Del Sur. Primeras Jornadas De Estudio [Հայերը Հարավային Ամերիկայի Մէջ. Առաջին Գիտաժողով]*, Պուենոս Այրէս, 1991, էջ 85. ճշդումը՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Հայց. Եկեղեցիին Մագումն ու Զարգացումը Պուենոս Այրէսի Մէջ (1912-1938)», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Է.-Ը. տարի, 1995-1996, Լիբանան 1997, էջ 89):
- ²⁸ Արձանագրութեան տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, 7 Մայիս 1911; «Օրուան Լուրեր», *Կոչնակ*, 30 Դեկտեմբեր 1911, էջ 1266; Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան, 1906-1931, Ա. հատոր, Փարիզ, 1935, էջ 406-407:
- ²⁹ Binayan, էջ 25; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 78:
- ³⁰ Այս մասին տե՛ս՝ Matiossian, "La Iglesia Armenia", էջ 84-86; Նոյնի՝ «Հայց. Եկեղեցիին», էջ 87-90:
- ³¹ «Օրուան Լուրեր», *Կոչնակ*, ԺԱ. տարի, թիւ 29, 22 Յուլիս 1911, էջ 713: Նշուած է նաեւ 1910 (Kim Hekimian, "Armenian Immigration To Argentina, 1909-1938", *Armenian Review*, Summer 1990, էջ 96):
- ³² Պարգեւեան, էջ 8; Binayan, էջ 23; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 76:
- ³³ Նորայր Ա. Քչնյ. Տէր Խորէնեան, «Կէս Դարու Պատմական Թուուցիկ Ակնարկ Մը Արժանիքին Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ Հաստատման եւ Զարգացման Վրայ», անտիպ ուսումնասիրութիւն, Պուենոս Այրէս, 1960, էջ 2; Հմմտ.՝ Binayan, էջ 24; Binayan Carmona, էջ 76:
- ³⁴ Հ. Բ. Ը. Մ. Նամակներու Տոմար, նամակ Յովհաննէս Արք. Արչարունիի, 21 Յունուար 1912: Ըստ Պատրիարքարանի պատասխանին, քահանան «լու ապրուստի համար» մեկնած էր (Արձանագրութեան Տոմար, 30 Յունիս 1912):
- ³⁵ Նոյն, 15, 22 եւ 29 Յունուար 1912; Հմմտ.՝ Hekimian, էջ 97; տե՛ս նաեւ՝ Արծրունի, էջ 72-73:

- ³⁶ Նամակներու Տոմար, նամակ Եկեղեցասիրաց Ընկերութեան Արժէնթինի Հայոց, անթուակիր; Հմմտ.՝ Արձանագրութեան Տոմար, 12 Փետրուար 1912:
- ³⁷ Jorge Abecian, “Origen De La Iglesia Armenia” [Հայ Եկեղեցւոյ Մագումը], *Արաքս*, Հոկտեմբեր 1962, էջ 39; տե՛ս՝ Պապոյեան, 1912, էջ 1:
- ³⁸ Արծրունի, էջ 14: 1912-1918ի չորս ատենագետներէն Միքայէլ Հապէշեանը եւ Գրիգոր Սուրբանը միայն ծանօթ են (Abecian, էջ 40):
- ³⁹ Հայկ Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսի Գաղութի Նախապատմականը», *Հայ Կեդրոն*, Յունուար 1933, էջ 3 («Պոլսոյ Առաջնորդարանը»): «40 տարի առաջ 50 հայ կար Արժանքի մէջ», *Ազգակ*, 9 Փետրուար 1952, էջ 3: Ըստ Մոնթէվիտէոյի հոգեւոր հովիւ Ներսէս վրդ. Տօլպաճեանի, «(...) ասոնք Հիւս. Ամերիկայի առաջնորդէն անոր ինքնութիւնը հաստատելէ վերջ պաշտօնի կը կանչեն (...)» (Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւ (ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆ. 409, ց. 1, գ. 3777, Նամակ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին, 11 Հոկտեմբեր 1933), ինչ որ բոլորովին անհիմն է: Զեւականօրէն Հիւսիսային Ամերիկայի թեմին պատկանող Պուենոս Այրէսը միայն 1914ին կապ հաստատած է անոր հետ, ինչ որ նաեւ հետեւանք էր թեմի քառասուն վիճակին՝ 1906-1913 չրջանին:
- ⁴⁰ Մ. Կ., «Աստուր Զնդանեան», *Արմենիա*, 24 Սեպտեմբեր 1932, էջ 1: Ապրիլ 30, 1912ին ՀԵՂ Արեւմտեան Բիւրօն Հիւս. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին կը գրէր, թէ «Պուենոս Այրէս Հաւաքում Կարգ Մը Ընկերներ Կազմած Եւ Կոմիտէ Մը» (մէջբերում տե՛ս՝ Գէորգ Տօնապետեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի Մէջ, Բ. Հատոր (1910-1923), Պոստոն, 1995, էջ 120):
- ⁴¹ Մէջբերում տե՛ս՝ «Պ. Այրէսի Հայկական Գաղութը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա*, 27 Յունուար 1970, էջ 1:
- ⁴² Ապրիլ-Դեկտեմբեր 1912 թուագրումը (Carlos Hassassian, “Los Primeros Años Del Tashnagsutiun En Sudamerica” [Դաշնակցութեան Առաջին Տարիները Հարաւային Ամերիկայի Մէջ], *Արմենիա*, բացառիկ, Նոյեմբեր 1990, էջ 10) անճիշդ է, քանի որ այս գործունէութիւնը նշուած է Դեկտեմբերի առաջին ատենագրութենէն ետք: Իսկ կուճրին Լերմա 561 տեղագրումը (Binayan, էջ 118, Հմմտ. Binayan Carmona, էջ 236) փաստական հիմք չունի:
- ⁴³ Ստեփան Եփրատեան, «Ինչպէս Հիմնուեցաւ Առաջին Հայ Թերթը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ», *Շարժում*, 16 Դեկտեմբեր 1961, էջ 4; Binayan, էջ 121; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 237: 1914 թուագրումը (Արծրունի, էջ 15) անճիշդ է:
- ⁴⁴ Նոր Հաճոն Պատմագիրք, էջ 29:
- ⁴⁵ Արձանագրութեան Տոմար, 31 Օգոստոս 1912:
- ⁴⁶ Նոյն, 26 Հոկտեմբեր եւ 2 Դեկտեմբեր 1912: Հմմտ.՝ Արծրունի, էջ 73-74; Hekimian, էջ 9:
- ⁴⁷ Արձանագրութեան Տոմար, 16 Նոյեմբեր 1912:
- ⁴⁸ Նոյն, 28 Դեկտեմբեր 1912, 4 եւ 25 Յունուար 1913:
- ⁴⁹ Ս. Թովիշեան, «Ընկ. Յարութիւն Թահմանեանի Կեանքն ու Գործունէութիւնը», *Արմենիա*, 11 Մայիս 1934, էջ 2 (անցագրի մը լուսանկարչական պատճէնը տե՛ս՝ Margaret Tellalian Kyrkostas, *Armenia: Memories From My Home*, Ասթորիա, 1998, էջ 51): Այս փաստը յայտնի չէ եղած Պինայեանին, որ սակայն նշած է, որ այս գործունէութիւնը յաջողած էր մասամբ շնորհիւ Համայնքի արժանթինցի փաստաբանին ղիմումներուն (Binayan, էջ 28):

- ⁵⁰ «Օրուան Լուրեր», Կոչնակ, ԺԱ. տարի, թիւ 29, Յուլիս 22-1911 էջ 713:
- ⁵¹ էքմէքճեան, էջ 1:
- ⁵² Նամակներու Տոմար, նամակ Յովհաննէս Արք. Արշարունիին, 21 Յունուար 1912:
- ⁵³ Պապոյեան, էջ 1:
- ⁵⁴ 1914ին էվէրէկցիներու թիւը 35 էր: 1916-1917ին 11 հոգի որպէս կամաւոր մեկնեցան, իսկ 6-7՝ Հիւսիսային Ամերիկա: Մինչեւ 1923, 15-20 հոգի մնացած էր (Ալեքս Գրիգորեան եւ Սեդրակ Գարակէօզեան, Յիշատակարան էվէրէկ-Ֆէնէսէի, Փարիզ, 1963, էջ 692):
- ⁵⁵ Յարգանք Տասնամեակին, Շիրակօ, 1919, էջ 34, 54-56: 1914ին Հարաւային Ամերիկայի մէջ 200 թմարագացի կար (Թորոս Մատաղճեան, Յուշամատեան Թմարագայի, Պէյ-րութ, տպ. Կ. Տօնիկեան 1959, էջ 219):
- ⁵⁶ Զէյթուն Պատմագիրք, Պուենոս Այրէս, 1960, էջ 1132:
- ⁵⁷ Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի, էջ 567. Նոր Հաճըն Պատմագիրք, էջ 31:
- ⁵⁸ Պօղոսեան, էջ 795:
- ⁵⁹ Պապոյեան, էջ 1:
- ⁶⁰ էքմէքճեան, էջ 1:
- ⁶¹ Նոր Հաճըն Պատմագիրք, էջ 29, 31:
- ⁶² Հմմտ.՝ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 115:
- ⁶³ Նոր Հաճըն Պատմագիրք, էջ 33:
- ⁶⁴ Binayan, էջ 125:
- ⁶⁵ Հ. Գ. Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսէն», Կոչնակ, 11 Մարտ 1916, էջ 272:
- ⁶⁶ Hekimian, էջ 98:
- ⁶⁷ «Պ. Այրէսի Հայկական Գաղութը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», Արմենիա, 28 Յունուար 1970, էջ 1: Հմմտ.՝ Թոփչեան, «Ընկ. Յարութիւն», էջ 2:
- ⁶⁸ Արձանագրութեան Տոմար, 21 Մարտ 1914 (ուղղագրութիւնը սրբագրած ենք բազմաթիւ սխալներուն հետեւանքով, որոնք գրեթէ անհասկնալի կը դարձնեն արձանագրութիւնը):
- ⁶⁹ Abecian, էջ 40:
- ⁷⁰ Արձանագրութեան Տոմար, 27 Մայիս 1915:
- ⁷¹ Հայկ Մոսկոֆեան, «Նամակ Պօլնոս Այրէսէն», Կոչնակ, 28 Օգոստոս 1915, էջ 742:
- ⁷² “Por Las Victorias De Armenia. Reunión De Armenios” [Հայաստանի Զոհերուն Հաժար. Հայերու Հաւաք], La Nación, 3 de mayo de 1915, էջ 5; Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 743:
- ⁷³ Binayan, էջ 27; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 88:
- ⁷⁴ Բերդապահ, «Ազգասէրը», Արմենիա, 21 Ապրիլ 1934, էջ 2; Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 742:
- ⁷⁵ Մոսկոֆեան, «Պուենոս», էջ 271:
- ⁷⁶ Ս. Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 2, որ սխալմամբ թուագրած է 1916:
- ⁷⁷ Մոսկոֆեան, «Պուենոս», էջ 271:
- ⁷⁸ Եպիփան-Սիրունի, «Լուրեր Հարաւային Ամերիկայէն», Հայրենիք, 22 Ապրիլ 1916, էջ 2:
- ⁷⁹ Արծրունի, էջ 14:
- ⁸⁰ Սարաֆեան, էջ 567-568:

- ⁸¹ Նոր Հաճըն Պատմագիրք, էջ 34-39; հմմտ.՝ Պօղոսեան, էջ 795-796, ուր յիշուած են տեղահանութեան ժամանակ Հալէպէն եւ Միացեալ Նահանգներէն Պուենոս Այրէսի հաճնցիներու ղրկուած նամակներ: Որոշ քաղուածքներու համար, տե՛ս՝ Binayan, էջ 26-27; հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 88: Այդ անտիպ նամակներուն բնագիրները, դժբախտաբար, որոնք կը պահուէին Պուենոս Այրէսի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան կողմէ, 1974էն ետք անյայտացած կը թուին ըլլալ:
- ⁸² Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85; հմմտ.՝ Յովհաննէս Քհնյ. Ամիրենց, «Հարաւ. Ամերիկայի Հայ Գաղութը», *Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի*, Պոլիս 1932, էջ 280 (800 հոգի Ա. Աշխարհամարտէն առաջ):
- ⁸³ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85:
- ⁸⁴ Էքմէքեան, էջ 1:
- ⁸⁵ Պապոյեան, էջ 1:
- ⁸⁶ Պօղոսեան, էջ 795; Արծրունի, էջ 14; Binayan, էջ 64; հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 203:
- ⁸⁷ «Ազգային Լուրեր», *Գոչնակ*, 14 Ապրիլ 1914, էջ 166:
- ⁸⁸ Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 742:
- ⁸⁹ Մոսկոֆեան, «Պուենոս», էջ 272:
- ⁹⁰ Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսի Գաղութին», էջ 6; Պարգեւեան, էջ 8:
- ⁹¹ Խոսրով Ներսէսեան, «Հայերը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ (ականատեսի պատմութիւններ)», *Ճակատամարտ*, 22 Յունիս 1922, էջ 2:
- ⁹² M. Vartan Malcom, *The Armenians In America*, Պոստըն-Շիքակօ, 1919, էջ 67:
- ⁹³ Արծրունի, էջ 16:
- ⁹⁴ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85:
- ⁹⁵ Binayan, էջ 32; հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 95:
- ⁹⁶ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85:
- ⁹⁷ Թոփչեան, 11 Մայիս 1934, էջ 2:
- ⁹⁸ Այս գործակցութեան 1918 թուագրումը (Արծրունի, էջ 16) վիճելի է: Կուսակցական տոմարէն հրապարակուած քաղուածքը անթուակիր է (հմմտ.՝ «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա*, 30 Յունուար 1970, էջ 1): Պինայեան այս շարժումը վերագրած է Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան (Binayan Carmona, էջ 91):
- ⁹⁹ Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 1:
- ¹⁰⁰ Արձանագրութեան Տոմար, 28 Յունիս 1916:
- ¹⁰¹ Binayan, էջ 29; հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 93:
- ¹⁰² Տէր Խորէնեան, *Կէս Դարու*, էջ 3; հմմտ.՝ Binayan, էջ 27-28:
- ¹⁰³ Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 2: Ա. Քէօշկէրեան հերքած է վերագրումները եւ փափաք յայտնած՝ «չէզոք մարմնի մը առջեւ» վկայելու («Նամակ Խմբագրութեան», *Արմենիա*, 24 Յունիս 1934, էջ 2), ինչ որ չէ եղած:
- ¹⁰⁴ Արձանագրութեան Տոմար, 28 Յունիս 1916:
- ¹⁰⁵ Նոյն, 16 Յուլիս 1916:
- ¹⁰⁶ Նոյն, 30 Յուլիս 1916:
- ¹⁰⁷ Նոյն, 17 Սեպտեմբեր 1916:
- ¹⁰⁸ Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 1:

- ¹⁰⁹ Արծրունի, էջ 15; Պարգեւեան, էջ 8: Քահանային 1916ին Արաբկիր վերադարձը եւ պաշտամունքի դադրեցումը (Զաւէն Ա. Քէնյ. Արզումանեան, Ազգապատում, Դ. Հատոր, Բ. գիրք (1930-1955), Նիւ Եորք, 1997, էջ 144) անհիմն է:
- ¹¹⁰ Ի. Ա. [Խոսայէլ Արսլան], «Թէ Ի՞նչպէս Ծնունդ Առաւ Հ[այաստանեայց] Ա[ռաքելական] Ե[կեղեցւոյ] Հոգաբարձութիւնը», Հայ Կեդրոն, պաշտօնաթերթ Հայաստանեայց Առաքելեան Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան, Թ. տարի, Փետրուար 1942, էջ 28; Հմմտ.՝ Արձանագրութեան Տոմար, 4 Օգոստոս 1918: Ըստ Թոփչեանի, Քէօշկէրեանի ստեղծած նոր վարչութիւնը Տ. Պաղտատարը իր կողմը գրաւած էր (Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 2), ինչ որ քիչ հաւանական կը թուի:
- ¹¹¹ Binayan, էջ 28:
- ¹¹² Բ. Էօրէճեան, «Քապրիկներ Պոլսնոս Այրէսէն», Հայրենիք, 11 Հոկտեմբեր 1918, էջ 1:
- ¹¹³ Վարդան Մատթէոսեան, «Պոլսնոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918-1920)», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. ԺԸ., 1998, էջ 131-152:
- ¹¹⁴ Արձանագրութեան տոմար, 7 Նոյեմբեր 1917:
- ¹¹⁵ Մէջբերումը տե՛ս՝ «Պոլսնոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 28 Յունուար 1970, էջ 1:
- ¹¹⁶ Արձանագրութեան Տոմար, 24 Փետրուար 1918:
- ¹¹⁷ Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 2:
- ¹¹⁸ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 28:
- ¹¹⁹ Արձանագրութեան Տոմար, 8 Մարտ 1918:
- ¹²⁰ Hekimian, էջ 99: Նշուած է Ապրիլն ալ (Թոփչեան, 9 Յունիս 1934, էջ 2):
- ¹²¹ Արձանագրութեան Տոմար, 25 Ապրիլ 1918:
- ¹²² Նամակներու Տոմար, Նամակ Հայ Ազգային Միութեան, 10 Մայիս 1918; տե՛ս նաեւ՝ Արձանագրութեան Տոմար, 15 Մայիս 1918:
- ¹²³ Արձանագրութեան Տոմար, 5 Յունիս 1918:
- ¹²⁴ Նամակներու Տոմար, Նամակներ Վեց Միութիւններուն, 22 Յունիս 1918:
- ¹²⁵ Արձանագրութեան Տոմար, 30 Յունիս 1918:
- ¹²⁶ Արձանագրութեան Տոմար, 3 Յուլիս 1918:
- ¹²⁷ Արձանագրութեան Տոմար, 17 Յուլիս 1918:
- ¹²⁸ Արձանագրութեան Տոմար, 21 Յուլիս 1918:
- ¹²⁹ «Հայ Գաղթականութիւն», Կոշնակ, 23 Նոյեմբեր 1918, էջ 1822:
- ¹³⁰ Արսլան, Յունուար 1942, էջ 15:
- ¹³¹ «Հայ Գաղթականութիւնը», Կոշնակ, 19 Հոկտեմբեր 1918, էջ 1657; “El Día De Francia. Homenajes Realizados Ayer” [Ծրանսայի Օրը. Երէկ Կատարուած Մեծարանքներ], La Razón [Մոնթէվիտէօ], 15 de julio de 1918, էջ 2:
- ¹³² Arthur Beylerian, Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman Et Les Arméniens Dans Les Archives Françaises (1914-1918), Փարիզ, 1983, էջ 308:
- ¹³³ Արծրունի, էջ 265:
- ¹³⁴ Beylerian, էջ 628:
- ¹³⁵ “Voluntarios Armenios Para La Guerra” [Հայ Կամաւորներ Պատերազմին Համար], El Diario, 6 de junio de 1918, էջ 9:
- ¹³⁶ Beylerian, էջ 647:
- ¹³⁷ Idem, էջ 649:

- ¹³⁸ Արձանագրութեան Տոմար, 9 Յուլիս 1918; «Հայ Գաղթականութիւն», էջ 1822: Մեկնումին 1916 թուագրումը (Թոփչեան, 9 Յունիս 1934, էջ 2; Հմմտ՝, Binayan Carmona, էջ 91) սխալ է:
- ¹³⁹ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 28; Հմմտ՝ Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2:
- ¹⁴⁰ Արձանագրութեան Տոմար, 7 Օգոստոս 1918; Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 29:
- ¹⁴¹ Արձանագրութեան Տոմար, 14 Օգոստոս 1918: ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կը պատասխանէր, թէ քանի որ բոլոր կողմերու ներկայութեամբ Միութիւնը վերակազմուած էր, պիտի բերէր իր մասնակցութիւնը (Նամակներու Տոմար, Նամակ Իսրայէլ Արսլանին, 14 Օգոստոս 1918):
- ¹⁴² Արձանագրութեան Տոմար, 21 Օգոստոս 1918:
- ¹⁴³ Ապրիլ թուագրումը (Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2) սխալ է:
- ¹⁴⁴ Մանուկ Համբարձումեան, «Ամերիկահայ Գաղութը (Վերջին Տասնամեակը)», Հայրենիք ամսագիր, Յունիս 1923, էջ 69:
- ¹⁴⁵ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 29-30:
- ¹⁴⁶ Զոյգ նամակները տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 646 (հրապարակումը՝ Մատթէոսեան, «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը», էջ 136-137):
- ¹⁴⁷ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 30: Արծրունի չփոթած է Թաղական Խորհուրդի վաւերացումը եւ Միութեան ճանաչումը: Ըստ իրեն, Միութիւնը պաշտօնական վաւերացումի դիմում կատարած է. «Արդարադատութեան նախարարութիւնը ներկայացուած ծրագիր կանոնադրին մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ կ'առաջարկէ, որ կը կատարուին քննիմանք անդամական ժողովին մէջ: Ատկէ յետոյ, 1918 Հոկտեմբեր 10ին, վաւերացման պաշտօնական հրամանագիր կը հրատարակուի եւ Պ. Այրէսի գաղութային մարմինը կը ճանչցուի կառավարութեան կողմէ՝ "Լա Քոլեքքիիտատ Ռեփիսիոսա Արմենիանա" անունով» (Արծրունի, էջ 18); Հմմտ՝ Արզումանեան, Ազգապատում, էջ 144:
- ¹⁴⁸ «Տխրունի», Հայ Կեդրոն, Յունուար 1933, էջ 15:
- ¹⁴⁹ "Unión Nacional Armenia", La Nación, 7 de noviembre de 1918, էջ 4:
- ¹⁵⁰ Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40:
- ¹⁵¹ Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ 91, որ նախապէս Արսլանեանի մեկնումը թուագրած էր 1916 (Binayan, էջ 27): Ըստ Արսլանի, տարբեր թուականներու հինգ խումբ մեկնած է (115 հոգի) (Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40):
- ¹⁵² Արծրունի, էջ 18: ՀԹԴ տոմարը կը նշէ թիւը առանց թուականի («Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1): Հարիւր յիսուն կամաւորներուն մեկնումի 1917 թուագրումը (ՄոսկովՖեան, «Պուենոս Այրէսի», էջ 6) կասկածելի է:
- ¹⁵³ Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 55:
- ¹⁵⁴ «Պուէնոս-Այրէսի Հայ Գաղութը», Կոչնակ Հայաստանի, 12 Օգոստոս 1919, էջ 18:
- ¹⁵⁵ Binayan Carmona, էջ 95:
- ¹⁵⁶ Համբարձումեան, «Ամերիկահայ Գաղութը», էջ 71-74:
- ¹⁵⁷ Տօնապետեան, Հ. Թ. Դաշնակցութիւնը, էջ 395:
- ¹⁵⁸ Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 56:
- ¹⁵⁹ «Պուէնոս-Այրէսի Հայ Գաղութը», էջ 995:
- ¹⁶⁰ Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2 (տարեթիւը գրուած է 1919):
- ¹⁶¹ «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
- ¹⁶² Ս. Կոան, «Պատմական Վաւերագրեր», Արմենիա, 17 Յունուար 1955, էջ 2:

- ¹⁶³ Արձանագրութեան Տոմար, 2 Մայիս 1920:
- ¹⁶⁴ Նոյն, 2 Մայիս եւ 16 Մայիս 1920:
- ¹⁶⁵ Տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւնը Եւ Հարաւային Ամերիկայի Պետութիւնները», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. Ի., 2000, էջ 242-244:
- ¹⁶⁶ “Aniversario De La República Armenia. Su Celebración En Quilmes” [Հայկական Հանրապետութեան Տարեդարձ. Անոր Տօնախմբումը Քիլմէսի Մէջ], *La Prensa*, 31 de mayo de 1920, էջ 11:
- ¹⁶⁷ Բնագիրը տե՛ս՝ “Carta de la Unión Nacional Armenia de Buenos Aires al Presidente de la Nación, Dr. Hipólito Yrigoyen, Expresándole Su Agradecimiento Por Haber Reconocido A La República De Armenia Como Un Estado Libre E Independiente” [Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութեան Նամակ Ազգի Նախագահ Տօքթ. Իպոլիթօ Իրիկոթէյնին, Իր Երախտագիտութիւնը Յայտնելով Հայաստանի Հանրապետութեան Որպէս Ազատ Ու Անկախ Պետութիւն Ծանաչումին Համար], *Circular Informativa Mensual Del Ministerio De Relaciones Exteriores Y Culto*, junio de 1920, էջ 381: Տե՛ս նաեւ՝ “Nueva República De Armenia” [Հայաստանի Նոր Հանրապետութիւն], *La Prensa*, 21 de mayo de 1920, էջ 9, ուր յիշուած է նամակը:
- ¹⁶⁸ Կռան, էջ 2:
- ¹⁶⁹ «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
- ¹⁷⁰ Binayan, էջ 97: 1919 թուագրումը (Եղիազար Խաչերեան, «Մահ Ընկեր Միաք Փնիկեանի», *Արմենիա*, 15 Սեպտեմբեր 1964, էջ 2) սխալ է: Կարապետ Հասասեան այս յանձնախումբին կը վերագրէ Ազգային Միութեան ժամանակաւոր վարչութեան հանգամանքը (Hassassian, էջ 13), ինչ որ անհիշող է:
- ¹⁷¹ «Ճուգարը» (խմբագրական), *Հայրենիք*, 15 Յունիս 1920, էջ 2:
- ¹⁷² Թովիշեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2: Ըստ Պինայեանի, ներկայ եղած է 130 հոգի եւ հաւաքուած՝ 26-185 ֆրանք (Binayan Carmona, էջ 97): Միւս կողմէ, 1920ին այնթապցիներու Օգնութեան Յանձնախումբը 3-566 փեսօ դրկեց ԱՄՆի Օգնութեան Յանձնախումբին, Այնթապի հերոսամարտին որպէս օժանդակութիւն (Սարաֆեան, էջ 568): 1918ին «Հաճըն» Ընկերութիւնը 4-300 փեսօ դրկած էր Ատանա՝ վերապրողներուն (Պօղոսեան, էջ 796):
- ¹⁷³ 1919 Փետրուարին կազմուած էր Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը («Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1), որ 1920 Մարտին յիշուած է Հայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով (Արձանագրութեան Տոմար, 11 Մարտ 1920): Նոյն տարուան Յուլիսին լուծուած էր, քանի որ ժողովը որոշած էր զայն ներառել ղեկանին մէջ «Երբ ի վիճակի ըլլան ներկայացուցիչ դրկելու» (Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 57):
- ¹⁷⁴ Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 56-57: Հեքիմեան, սխալմամբ, այս ժողովը 1920 Մարտ թուագրած է (Hekimian, էջ 101):
- ¹⁷⁵ Կռան, էջ 2:
- ¹⁷⁶ Կռան, էջ 2:
- ¹⁷⁷ «Պ. Այրէսի Հայ Գաղութը», 6 Փետրուար 1970, էջ 1:
- ¹⁷⁸ Արսլան, Մայիս 1942, էջ 74:
- ¹⁷⁹ Նամակներու Տոմար, Նամակ Հայ Ազգ. Միութեան, 29 Ապրիլ 1921:
- ¹⁸⁰ Արսլան, Մայիս 1942, էջ 74:

- ¹⁸¹ Արձանագրութեան Տոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի, 9 եւ 30 Մայիս 1923:
¹⁸² «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 6 Փետրուար 1970, էջ 1:
¹⁸³ Արձանագրութեան Տոմար, 30 Սեպտեմբեր եւ 19 Հոկտեմբեր 1923:
¹⁸⁴ Արձանագրութեան Տոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի, 5 Նոյեմբեր 1923:
¹⁸⁵ Արժէնթինեան Մամուլ, 16 Դեկտեմբեր 1923, էջ 2:
¹⁸⁶ «Տխրունի», Հայ Կեդրոն, Յունուար 1933, էջ 15:

ARMENIANS IN BUENOS AIRES

(1909-1920)

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

The study is an attempt at reconstructing the settlement of Armenians in Buenos Aires during the 1910s, when the community was actually taking shape. The Daily life of the immigrants forced them to create institutions which would help in their process of adjustment to the new country and also be helpful to their families and birthplaces.

By 1914, the number of Armenians in Buenos Aires was estimated at 2,000. This number dwindled during WWI due to the economic crisis of Argentina, and half of the Armenian population is said to have migrated to the United States or France. Some 150 Armenians also volunteered for the French army and later for the Armenian Legion. Community life came almost to a standstill during the 1916-1917 internal crisis. In 1918, the foundation of the Argentinean branch of the Armenian National Union of America provided motivation for the reunification of the community and pooled quite scarce resources to help the Armenian Cause and the fledgling Republic of Armenia. Another quarrel between partisan and non-partisan members of the Armenian National Union ended with the collapse of this organization by the end of 1920, which opened a new page in the organization of the community.